

**Meervoudige religieuze
betrokkenheid**
in dominicaanse centra

**Dominicaans
Studiecentrum**
voor Theologie en Samenleving

Anke I. Liefbroer

Inhoud

Inleiding	5
Methode	9
Resultaten	13
Deel 1: Religiositeit en meervoudige religieuze betrokkenheid	13
Deel 2: Bezoekers van de dominicaanse centra	36
Deel 3: Begeleiders bij de dominicaanse centra	44
Discussie	49
Conclusie	53
Noten	55
Gebruikte literatuur	60
Over de auteur	63

Inleiding

Eind 2014 kregen ruim 2000 Nederlanders de vraag voorgelegd of zij elementen uit verschillende religieuze tradities combineren in hun leven. 24 procent beantwoordde deze vraag met 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'. Omgerekend naar de totale Nederlandse populatie betekent dit dat 3,1 miljoen Nederlanders elementen combineren uit verschillende religieuze tradities (Berghuijs, 2017). Naar dit verschijnsel – ook wel aangeduid met de term 'meervoudige religieuze betrokkenheid' (mrb) – wordt op het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS) onderzoek gedaan. Mrb en andere vormen van flexibele religiositeit vormen al langere tijd de focus van onderzoek van dit studiecentrum. Zo verscheen in 2008 de essaybundel *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit* (Van Troostwijk, Van den Berg & Oosterveen) en, in het kader van het huidige onderzoeksproject naar mrb, *De spiritualiteit van Meister Eckhart. Een dominicaanse mysticus in een multireligieuze samenleving* (Van der Braak, 2014) en *Flexibel geloven*.

Zingeving voorbij de grenzen van religies (Kalsky & Pruim, 2014). In deze onderzoeken kwam niet aan bod in hoeverre mrb een rol speelt bij bezoekers van dominicaanse centra en hoe dit zich verhoudt tot het aanbod aldaar.¹

Dominicanen en mrb

Een recent onderzoek onder christelijke spirituele centra in Nederland, waaraan bezoekers van dominicaanse centra hebben deelgenomen, doet vermoeden dat mrb veelvuldig voorkomt onder bezoekers van dominicaanse centra. De Groot, Pieper en Putman (2013) vroegen aan 795 respondenten van in totaal 41 christelijke spirituele centra naar de inhoud van hun geloof/spiritualiteit, de mate van betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap en de motivatie voor en effecten van deelname aan activiteiten in de centra. De resultaten maken onder meer duidelijk dat deze deelnemers vaak een christelijke achtergrond hebben en betrokken zijn bij een christelijke geloofsgemeenschap. Een deel van de respondenten voelt zich ook verwant met andere, niet-christelijke

stromingen. Op de vraag met welke stroming zij zich verwant voelden, kruiste 25 procent van de deelnemers – tegen de instructies in! – een combinatie van stromingen aan in plaats van voor één stroming te kiezen. De combinatie van christendom met boeddhisme komt daarbij het meeste voor.

Het aanbod van de centra lijkt hier goed bij aan te sluiten. Dominicaanse en soortgelijke centra leggen sinds de jaren zeventig en tachtig andere accenten in het inhoudelijke aanbod: enerzijds bieden zij meer activiteiten aan die gericht zijn op persoonlijke ontwikkeling in plaats van op het relationele (individualiseringstendens); anderzijds kiezen zij minder voor exclusief-christelijke thema's en meer voor algemeen-religieuze thema's (Ransijn, 2012, p. 34/35). Kloosters zoals die van de dominicanen worden dan ook vaak aangeduid als 'vrijplaatsen van spiritualiteit', ofwel plaatsen die zich richten op mensen met een brede spirituele interesse (De Groot, Pieper & Putman, 2013, p. 45). In het onderzoek van De Groot, Pieper en Putman (2013) zien we dit terug. Uit hun inventarisatie van het aanbod van 57 christelijke spirituele centra in Nederland blijkt onder meer dat de centra zich richten op 'spirituele zoekers', zowel van binnen als van buiten de christelijke traditie (p. 58). De meeste centra leggen de nadruk op persoonlijke groei en de individuele zoektocht van bezoekers

(p. 61). Om hieraan tegemoet te komen, bieden zij activiteiten aan vanuit verschillende religieuze tradities. Ook de dominicaanse centra bieden niet alleen christelijk georiënteerde activiteiten aan, maar eveneens activiteiten geïnspireerd vanuit andere religieuze tradities, zoals een avond mantrazingen of een dag zenmeditatie in het klooster in Huissen of lessen hatha-yoga in het klooster in Zwolle, zo blijkt uit hun aanbod in 2016. Zowel de bezoekers als het activiteitenaanbod doen dus vermoeden dat er bij de dominicaanse centra veel mrb'ers zijn.

Aangezien mrb in het onderzoek van De Groot, Pieper en Putman (2013) niet nader is onderzocht, blijven meer specifieke vragen omtrent mrb onbeantwoord. Wat houdt het betrokken zijn bij verschillende religies precies in en hoe krijgt dit vorm in het dagelijks leven? Wat beweegt mensen om (elementen van) religies te combineren en welke bron(nen) vinden zij belangrijk? Die vragen proberen we met dit onderzoek te beantwoorden.

Doelen van dit onderzoek

Het eerste doel van dit onderzoek is om het verschijnsel van mrb in kaart te brengen onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse centra. Daarbij letten we op:

- 1) in hoeverre mrb voorkomt onder de deelnemers;

- 2) waarom deelnemers elementen uit verschillende religieuze tradities combineren;
- 3) hoe deelnemers aankijken tegen fluïde vormen van religie en mrb;
- 4) hoe het (religieuze) netwerk van deelnemers eruitziet;
- 5) welke bronnen voor deelnemers van belang zijn.

Het tweede doel is zicht te krijgen op de activiteiten waar deelnemers interesse in en motivatie voor hebben en hoe dit zich

verhoudt tot het al dan niet zelf combineren. Het derde doel is een beeld te vormen van hoe begeleiders aankijken tegen mrb binnen dominicaanse centra.

Eerst bespreken we de methode van onderzoek, gevolgd door de resultaten, aangevuld met mogelijke verklaringen en vragen die de bevindingen oproepen. In het hoofdstuk Discussie reflecteren we op het onderzoek als geheel. Tot slot trekken we een aantal conclusies.²

Methode

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden hebben we een vragenlijst uitgezet onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse en aanverwante centra. Het invullen van de vragenlijst nam ongeveer 10 minuten in beslag.

De vragenlijst bestond uit de volgende delen:

Deel 1: Vragen over religiositeit en mrb.

Deel 2: Vragen over behoefte aan (mrb-) activiteiten bij de dominicaanse en aanverwante centra.

Deel 3: Vragen over het aanbod van dominicaanse en aanverwante centra, met name gericht op mrb, alleen voor begeleiders.

Deel 4: Vragen over demografische gegevens (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, etcetera).

Deelnemende centra

Van 23 mei tot en met 3 augustus 2016 hebben we de enquête op diverse wijzen verspreid onder bezoekers van dominicaanse centra en mensen die op andere wijze betrokken zijn bij de dominicanen. Via sociale media, nieuwsbrieven en web-

pagina's hebben we de enquête onder de aandacht gebracht bij de kloosters in Huissen en Zwolle, bij Dominicanen.nl en bij café AdemInn. De eerste twee centra hebben mensen actief benaderd om de enquête in te vullen, zowel via e-mail als via een aankondiging tijdens een viering.³ Het merendeel (91 procent) van de respondenten heeft dan ook via één van deze twee kloosters deelgenomen aan het onderzoek. Ruim de helft (61 procent) is uitgenodigd voor deelname via het klooster in Huissen, bijna eenderde (30 procent) via het klooster en/of de parochie in Zwolle en 5 procent via de website of nieuwsbrief van de dominicanen. 1 procent van de deelnemers wist van de enquête via café AdemInn in Rotterdam; de overige 3 procent is op andere wijze, bijvoorbeeld via bekenden, voor de vragenlijst uitgenodigd.

In de begeleidende tekst bij de verspreiding van de enquête⁴ vroegen we deel te nemen aan een onderzoek over de rol van religie in het leven van mensen en de behoefte aan activiteiten bij het desbetreffende centrum. Mrb noemden

we opzettelijk niet, om te voorkomen dat alleen diegenen die hier affiniteit mee hebben, zouden reageren op de vragenlijst.

Respons en non-respons

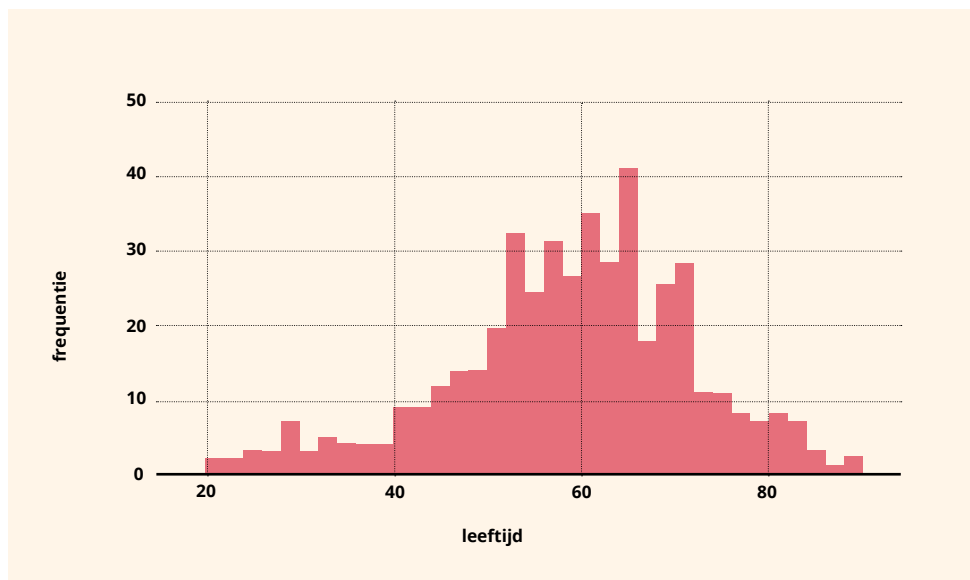
In totaal zijn 569 mensen aan de enquête begonnen. 83 procent (472 personen) heeft de enquête in zijn geheel ingevuld.⁵

De overige 17 procent (97 personen) is tussentijds met de vragenlijst gestopt.⁶

Van deze deelnemers is relatief weinig bekend. De eerste vier vragen uit de vragenlijst, over fluïde religiositeit en het (al dan niet) zelf combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities, zijn door vrijwel iedereen ingevuld. Als de groep deelnemers die tussentijds gestopt is op deze punten vergeleken wordt met

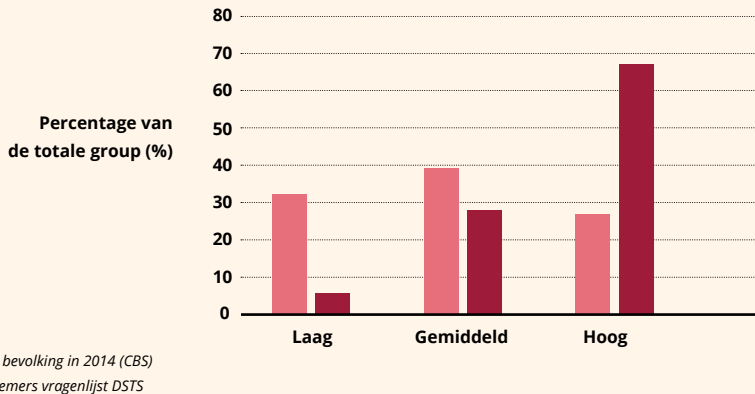
de groep deelnemers die de vragenlijst heeft afgemaakt, blijken ze niet van elkaar te verschillen. Aangezien van de groep deelnemers die voortijdig is gestopt met de vragenlijst niet alle demografische gegevens, zoals leeftijd en geslacht, bekend zijn, hebben we ze bij de verdere analyse buiten beschouwing gelaten.

Daarnaast valt op dat er – in tegenstelling tot de algehele bevolking, waarin evenveel mannen als vrouwen zijn⁸ – relatief veel vrouwen deelnemen aan dit onderzoek (73 procent). Ook zijn de deelnemers relatief hoogopgeleid, met 67 procent ten opzichte van 27 procent in de totale bevolking in Nederland (CBS, 2014; zie figuur 2).

Figuur 1: Histogram van de leeftijd van de respondenten.⁷

Hoogst behaald onderwijsniveau

Figuur 2: Overzicht van het hoogst behaalde onderwijsniveau in de gehele Nederlandse bevolking (in 2014) en onder deelnemers aan de DSTS-enquête.⁹

De deelnemers aan dit onderzoek lijken sterk op de deelnemers aan eerder onderzoek onder christelijke spirituele centra (De Groot, Pieper & Putman, 2013, p. 76/77). De relatief hoge gemiddelde leeftijd van de deelnemers is vergelijkbaar (respectievelijk 58 en 61), evenals het hoge percentage vrouwen en hoge opleidingsniveau (respectievelijk 73 en 76 procent vrouw; respectievelijk 67 en 75 procent hoogopgeleid). Ook qua werk- en woonsituatie lijken de respondenten op elkaar: iets meer dan de helft (53 procent) heeft een betaalde baan. Van de rest is ongeveer een kwart (31 procent) met pensioen. Het overige deel van de respondenten (16 procent)

in het huidige onderzoek werkt als vrijwilliger, studeert, is werkloos of heeft een andere (werk)situatie (bijvoorbeeld arbeidsongeschikt of een combinatie van meerdere voornoemde punten). Ruim de helft van de respondenten (56 procent) woont (al dan niet gehuwd) samen. De andere helft (44 procent) is alleenstaand en een enkeling woont bijvoorbeeld bij zijn/haar ouders, in een studentenhuis, een woongroep, klooster of gemeenschap. Verder wordt de relatief hoge leeftijd van de deelnemers aan de enquête weerspiegeld in hun woonsituatie, met relatief veel mensen zonder in huis wonende kinderen (82 procent).

Resultaten

Deel 1: Religiositeit en meervoudige religieuze betrokkenheid

Eerst schetsen we per enquêtevraag een algeheel beeld van de reacties. Hierbij bespreken we ook of er verschil is tussen deelnemers die elementen uit verschillende religies combineren en deelnemers die dat niet doen.¹⁰ Daarna brengen we de belangrijkste verschillen tussen mannen en vrouwen, leeftijdsgroepen, opleidingsniveaus en bezoekers van de kloosters in Huissen en Zwolle in kaart.¹¹

Meervoudige religieuze betrokkenheid

Mensen kunnen op veel verschillende manieren betrokken zijn bij meerdere religieuze tradities. De een doet dat door het beoefenen van praktijken uit meerdere religies (bijvoorbeeld door te bidden en aan yoga te doen), terwijl de ander aangesloten is bij meerdere religieuze groepen en deelneemt aan activiteiten van meerdere religies (Berghuijs, 2017). Meervoudige religieuze betrokkenheid (mrb) hebben we op drie verschillende wijzen onderzocht.

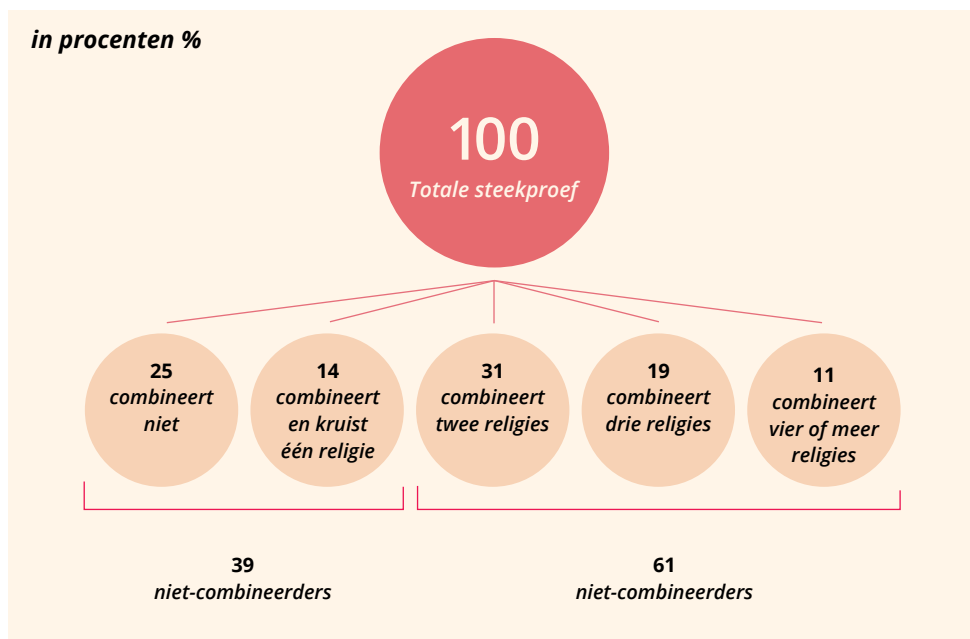
Ten eerste hebben we respondenten de volgende stelling voorgelegd: 'Ik combi-

neer elementen uit meer dan één religieuze traditie in mijn leven.' Hierop antwoordt 40 procent 'ja, zeker waar' en 34 procent 'ik denk het wel'. De overige 25 procent doet dit zeker of waarschijnlijk niet. Ter vergelijking: in de totale Nederlandse populatie antwoordt 24 procent 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel' op deze stelling (Berghuijs, 2017). Dit geeft aan dat wij hier niet met een representatieve steekproef van de bevolking te maken hebben, maar met een groep die veel meer dan gemiddeld elementen uit verschillende religies combineert (24 versus 75 procent).

We vroegen de combinerende deelnemers uit welke religieuze tradities zij combineren – de tweede manier om mrb in kaart te brengen. Daaruit blijkt dat een deel van hen (14 procent van de totale steekproef) maar één hokje aankruist.¹² Vaak (86 procent) kruisen deze deelnemers alleen het christendom aan, dus wellicht dat zij elementen combineren binnen het christendom zelf, bijvoorbeeld vanuit het protestantisme en het

rooms-katholicisme.¹³ Kijken we weer naar de totale steekproef, dan kruist 31 procent twee religieuze tradities aan, 19 procent drie en de overige 11 procent vier of meer. Samengevat betekent dit dat 75 procent van de respondenten waarschijnlijk of zeker elementen uit verschillende religieuze tradities combineert (manier 1), maar dat 61 procent daadwerkelijk als een 'combineerder' van elementen uit twee of meer afzonderlijke religies zou kunnen worden aangeduid (manier 2, zie figuur 3).¹⁴ Deze 61 procent is wederom een zeer hoog percentage in vergelijking met de gehele Nederlandse bevolking: hier ligt dit percentage namelijk op 17 procent (Berghuijs, 2017).

Voor de groep deelnemers die twee en drie religies combineert hebben we in kaart gebracht welke religieuze tradities dit zijn (zie figuur 4 en 5: het gaat hier om de twee omcirkelde groepen in figuur 3). Bijna iedereen (98 procent) kruist een combinatie met het christendom aan. Net als in het eerdere onderzoek in christelijke spirituele centra (De Groot, Pieper & Putman, 2013, p. 92/93) en in onderzoek onder de gehele Nederlandse populatie (Berghuijs, 2017) blijkt de combinatie van het christendom met het boeddhisme het meest voor te komen (in 80 procent van de gevallen).¹⁵ Een andere veel voorkomende combinatie is het christendom met het jodendom (in

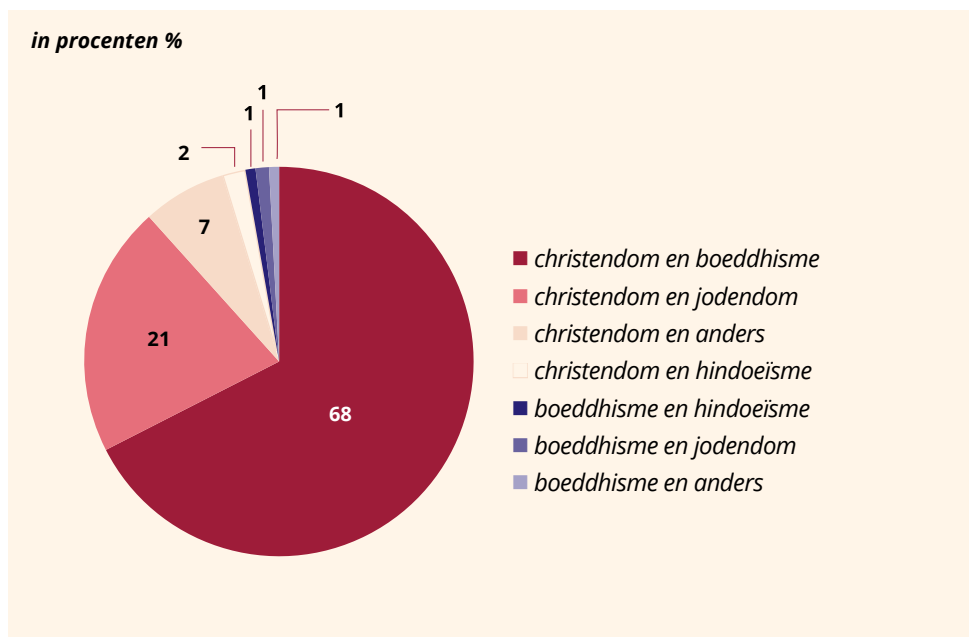
Figuur 3: Overzicht van (meervoudige) religiositeit van de deelnemers.

40 procent van de gevallen).¹⁶ Verder is er, wanneer we alleen kijken naar de deelnemers die twee religies combineren, een kleine groep die het christendom met het hindoeïsme (2 procent) of een andere religieuze traditie (bijvoorbeeld sjamanisme, taoïsme, esoterie) combineert (7 procent). Een combinatie met de islam komt onder deze groep niet voor. Onder deelnemers die drie religieuze tradities combineren valt verder op dat (naast de combinatie christendom, boeddhisme en jodendom) de combinatie christendom, boeddhisme en hindoeïsme redelijk veel voorkomt (27 procent).

Een derde manier om mrb in kaart te brengen is door respondenten te vragen naar meer specifieke aspecten van betrokkenheid bij meerdere religieuze tradities. In lijn met het onderzoek van Berghuijs (2017), waarin negen dimensies worden onderscheiden om mrb te meten, hebben we naar een aantal dimensies gevraagd. Om de omvang van de enquête beperkt te houden, hebben we ervoor gekozen niet alle dimensies van Berghuijs (2017) mee te nemen, maar hier een selectie uit te maken:¹⁷

1. Opvoeding: In hoeverre hebben respondenten een religieuze opvoeding gehad?

2. Affiniteit: Met welke religie(s) hebben zij sterke affiniteit?

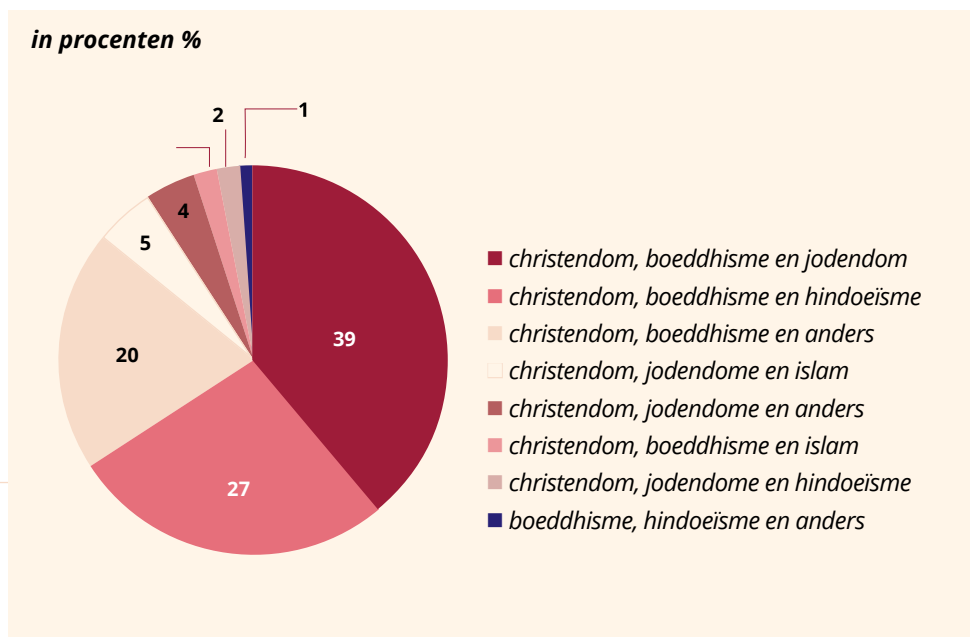
Figuur 4: Overzicht van de combinaties binnen de groep die twee religies combineert.

3. Praktijken: Uit welke religie(s) beoefenen zij praktijken en/of rituelen?

4. Sociale participatie: In hoeverre zijn zij sociaal betrokken bij diverse religieuze tradities?

Om deze laatste categorie – sociale participatie – goed in kaart te brengen, hebben we gevraagd naar zes deelaspecten, te weten deelname aan bijeenkomsten/vieringen, netwerk- of discussiegroepen, lidmaatschap, financiële bijdrage, vrijwilligersfunctie en beroepsfunctie. De antwoorden op deze zes deelaspecten zijn bij elkaar opgeteld en vormen gezamenlijk de dimensie ‘sociale participatie’.

Kijken we naar het totaal van deze vier dimensies, dan blijkt dat het christendom verreweg het meest wordt aangevinkt (61 – 88 procent, zie tabel 1). Net als in het onderzoek onder deelnemers van christelijke spirituele centra van De Groot, Pieper en Putman (2013, p. 81), zijn in dit onderzoek de meeste deelnemers christelijk opgevoed (85 procent in het eerdere onderzoek; 88 procent in dit onderzoek). Een meervoudig religieuze opvoeding komt zelden voor (2 procent). Wat betreft affiniteit, praktijk en sociale participatie is een klein deel van de deelnemers met twee of meer religies verbonden (respectievelijk 19, 17 en 18 procent).

Figuur 5: Overzicht van de combinaties binnen de groep die drie religies combineert.

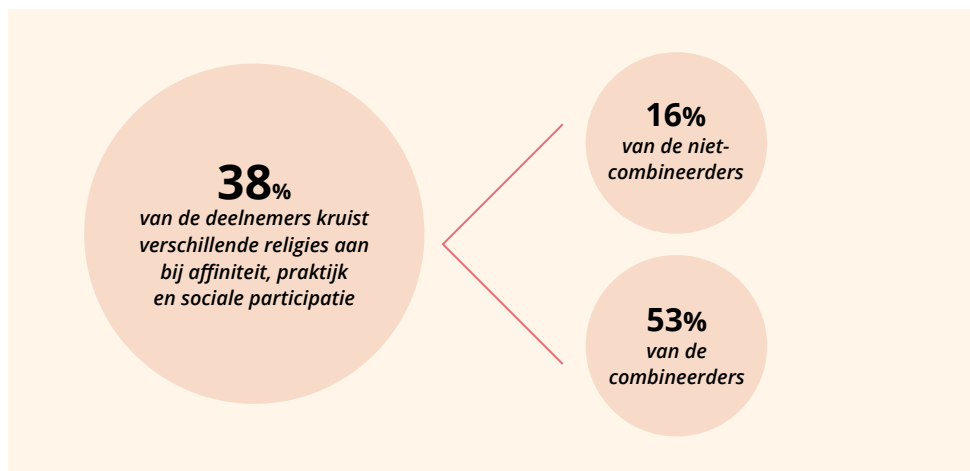
	<i>christendom</i>	<i>islam</i>	<i>jodendom</i>	<i>boeddhisme</i>	<i>hindoeïsme</i>	<i>anders</i>	<i>een of meer religies</i>	<i>twee of meer religies</i>
opvoeding	88	0	1	1	0	1	89	2
affiniteit¹⁸	67	0	8	23	4	9	84	19
praktijk¹⁹	61	1	2	21	2	9	76	17
sociale participatie⁶	72	2	2	9	2	19	82	18

Tabel 1: Overzicht van de religieuze tradities die er worden aangekruist als antwoord op de vraag: 'Bent u verbonden met een religieuze traditie op één of meer van de volgende manieren? Meerdere antwoorden mogelijk.'

De dimensies affiniteit, praktijk en sociale participatie kunnen we ook gecombineerd bekijken. Dat is een derde manier om mrB in kaart te brengen. Net als in het onderzoek van Berghuijs (2017) laten we opvoeding hierbij buiten beschouwing, omdat dit iets is dat in het verleden ligt en daarmee niet als een actief onderdeel van het combineren van meerdere religies beschouwd kan worden. Zoals we zien in figuur 6, kruist 38 procent van de totale groep op de dimensies affiniteit, praktijk en sociale participatie samen twee of meer verschillende religies aan. We zouden dus kunnen zeggen dat, volgens een derde benadering, 38 procent van de deelnemers meervoudig religieus betrokken is. Kijken we afzonderlijk naar de groep combineerders – diegenen die aangeven dat zij elementen uit meer dan één religie combineren én twee of meer religies aankruisen (manier 2) – en de groep niet-combineerders, dan zien we

dat, zoals verwacht, de combineerders aanzienlijk vaker verschillende religies aankruisen dan de niet-combineerders (respectievelijk 53 en 16 procent).

Dit roept een aantal vragen op. Allereerst betekent dit dat, onder diegenen die aangeven níet te combineren, 16 procent op de dimensies 'affiniteit', 'praktijk' en 'sociale participatie' wel degelijk elementen uit verschillende religieuze tradities combineert. Anders gezegd: voor deze mensen is het hebben van affiniteit met, het beoefenen van praktijken of het sociaal participeren bij verschillende religies geen reden om te spreken van het daadwerkelijk combineren van elementen van verschillende religies. Ook betekent dit dat, onder diegenen die aangeven wél te combineren (manier 2), 47 procent géén affiniteit heeft met meerdere religies, noch praktijken bezigt uit of sociaal deelneemt aan verschillende religies.

Figuur 6: Overzicht van het percentage deelnemers dat op de dimensies affiniteit, praktijk en sociale participatie verschillende religieuze tradities aankruist.

Dit doet de vraag rijzen wat deelnemers precies bedoelen wanneer zij aangeven dat zij elementen combineren – en ook wat zij bedoelen als zij aangeven dat zij dit niet doen. Voor de groep deelnemers die aangeeft te combineren, maar dat niet op de genoemde dimensies (manier 3) doet, rijst verder de vraag waar het combineren voor deze groep dan wel uit bestaat. Zijn er mogelijk andere dimensies waarop deze deelnemers combineren, zoals de dimensies ‘ideologie’, ‘ethiek’ of ‘ervaring’ die Berghuijs (2017) (extra) onderscheidt? En/of hadden de onderzochte dimensies wellicht op andere wijze gemeten moeten worden? De dimensie ‘affiniteit’ is bijvoorbeeld alleen middels de antwoordoptie ‘sterke affiniteit’ gemeten, terwijl een uitgebreidere vraagstelling, met verschillende antwoordopties die te maken hebben met

‘affiniteit’, wellicht een accurater beeld zou hebben gegeven. Tot slot roepen de verschillende percentages mrb uit de drie metingen vragen op over hoe mrb gemeten moet worden. Hier denken onderzoekers verschillend over. Waar sommigen mrb vooral opvatten als aanhanger zijn van twee of meer religies (Cornille, 2002; Phan, 2003), hanteren anderen een bredere definitie waarin ook het ‘zich thuis voelen bij’, het ‘gerelateerd zijn aan’ of het ‘combineren van elementen van verschillende religieuze tradities’ als mrb kan worden gezien (Kalsky, 2007; Berghuijs, 2017). Er kan dan ook getwist worden over de vraag welke van de drie manieren (of nog een andere manier) de beste is om mrb in kaart te brengen.

Samenvatting

Onder de deelnemers aan dit onderzoek

combineert een zeer grote groep elementen uit verschillende religieuze tradities. Driekwart geeft aan zeker of waarschijnlijk elementen uit verschillende religies te combineren (manier 1) en 61 procent kruist meer dan één religieuze traditie aan (manier 2). Kijken we naar betrokkenheid door het hebben van affiniteit, het beoefenen van praktijken en rituelen en het sociaal deelnemen aan activiteiten en netwerken, dan blijkt dat 38 procent betrokken is bij meerdere religies (manier 3). Dat deze drie manieren zeer verschillende percentages laten zien, maakt duidelijk dat mrb moeilijk eenduidig te meten is.

In wat volgt maken we soms een vergelijking tussen combineerders en niet-combineerders, waarbij we de tweede manier als uitgangspunt nemen. Deze meting is een middenweg tussen enerzijds het *emic* perspectief, ofwel het perspectief van de onderzochte zelf, en het *etic* perspectief, waarin de visie van de onderzoeker tot uitdrukking komt. Het *emic* perspectief komt het duidelijkst naar voren in de eerste meting – in hoeverre deelnemers zichzelf zien als iemand die elementen uit verschillende religieuze tradities combineert – en het *etic* perspectief in de derde meting – waarin mrb gemeten wordt op basis van de mate waarin respondenten affiniteit hebben met, praktijken hanteren uit en/of participeren bij verschillende religies. Door zowel rekening te houden met in

hoeverre deelnemers zichzelf als combineerder zien (*emic*) als door 'binnenreligieuze' combinaties buiten beschouwing te laten (*etic*), komen we in de tweede meting aan beide perspectieven tegemoet.

Combineren: waarom?

Aan de deelnemers die aangeven dat zij elementen uit verschillende religieuze tradities combineren (manier 1: 75 procent van de totale steekproef), hebben we gevraagd waarom ze combineren.²² En wat levert het combineren hen op?

Eerst hebben we de volgende open vraag gesteld: 'Wat is de reden dat u elementen uit verschillende religieuze tradities combineert in uw leven?'. Een meerderheid van de deelnemers (69 procent) heeft hier antwoord op gegeven. De zeer uiteenlopende antwoorden hebben we gecategoriseerd tot een aantal clusters van op elkaar lijkende reacties. Hieronder beschrijven we deze clusters en illustreren we ze aan de hand van enkele voorbeelden.

Een deel van de antwoorden gaat over het verrijkende, verdiepende en inspirerende van het combineren van verschillende religieuze tradities. Voorbeelden hiervan zijn uitspraken als: 'Omdat het leven dan rijker wordt', 'De meditatie geeft verdieping en helpt mij de goede vragen te stellen' en 'Omdat me dat inspireert bij mijn dagelijks leven'.

Het combineren kan daarbij ook helpen om de eigen traditie te begrijpen: 'Omdat ik door de inzichten van het boeddhisme mijn eigen traditie beter begrijp'.

Uit een ander deel van de antwoorden komt naar voren dat respondenten aspecten missen in de 'eerste' traditie. Zo schrijft iemand: 'Ik vind dat de christelijke traditie soms weinig aandacht heeft voor spirituele elementen die ik wel in het boeddhisme vind (meditatie, inspiratie, gevoel).' Een ander heeft vooral moeite met aspecten van de christelijke traditie: 'Met bepaalde regels en gebeurtenissen in het christendom (lees katholieke kerk) heb ik moeite. In het boeddhisme zijn er voor mij elementen waar ik me bij thuis voel.'

Anderen laten in hun reactie iets zien van hoe zij denken dat religies, tradities en de 'weg' of 'waarheid' zich tot elkaar verhouden: 'Er is geen monopolie op een allesomvattende traditie.' 'Ik geloof niet dat er maar een weg is.' En: 'Geen kent DE waarheid perfect. Als het waar is, komt het in alle religies voor.' Anderen benadrukken dat er volgens hen eenzelfde 'kern', 'bron' of 'essentie' is. Twee voorbeelden van uitspraken die hierbij passen zijn: 'Voor mij is de kern (God, Liefde, Eeuwige, Universele Kracht, het Waarachtige Zelf, Onuitsprekelijke, Altijd Aanwezige) van alle tradities hetzelfde. Juist de door verschillende culturen ontwikkelde tradities en wijsheden maken het voor mij mogelijk

dichter bij de kern te komen.' En: 'Ik denk dat de waarheid veel kleuren kent. Dat God zich op verschillende manieren laat kennen. Dus kan ik respect hebben voor hoe mensen God beleven en daar ook stukken van meebeleven.'

In het verlengde hiervan staat voor sommige deelnemers de overeenkomst tussen religies centraal en de wijze waarop zij elkaar kunnen aanvullen of versterken. Zo schrijft iemand: 'Voor mij versterken elementen uit verschillende religieuze tradities elkaar en maken zij mij bewust van de eenheid van mijn verlangen naar verbinding met het Onuitsprekelijke.' Een ander beschrijft hoe het boeddhisme en het christendom elkaar aanvullen: 'Boeddhisme geeft me vooral meditatieve handvatten. Zij zijn goed te combineren met mijn christelijke overtuiging.'

Een aantal respondenten gaat in op de vraag wie bepaalt wat er gecombineerd mag worden. Een deel van de hen benadrukt vooral dat zijzelf degenen zijn die de elementen kiezen, terwijl een ander deel aangeeft dat het zo ontstaan is. Voorbeelden van uitspraken uit de eerste categorie zijn: 'Ik gebruik wat ik nuttig vind uit een bepaalde traditie', 'Voor mij voelt dit goed' en 'Omdat ik uit verschillende godsdiensten voor mij het goede haal'. Twee voorbeelden van uitspraken uit de laatste categorie zijn: 'Zo ontstaan, het leven is zo gelopen' en 'Dat is zo gegroeid.'

Uit deze reacties blijkt dat er veel verschillende redenen kunnen zijn waarom iemand elementen uit meerdere religies combineert. Sommige respondenten combineren vanuit een gemis in de traditie waar zij het eerst mee verwant waren, terwijl anderen benadrukken hoe meerdere religies elkaar versterken of aanvullen. Deze motivaties hoeven elkaar niet uit te sluiten. Wel laten ze zien waar voor de deelnemers de nadruk op ligt. En soms krijgen we een indruk van degene met wie de respondent 'in gesprek' is, bijvoorbeeld bij de deelnemers die in hun antwoord benadrukken wat zij níet vinden. 'Er is géén monopolie', 'niet één weg', 'Niemand kent dé waarheid'. Deze antwoorden lijken een reactie te zijn op degenen die het tegenovergestelde beweren.

Antwoorden van deelnemers die dit tegenovergestelde beweren, komen we niet tegen in de enquête-reacties. Wel zijn er respondenten die, bij de stelling 'Ik combineer elementen uit verschillende religieuze tradities in mijn leven', een toelichting geven waarom zij juist níet combineren. Sommigen geven aan dat zij dat niet doen omdat zij niet (meer) gelovig zijn, anderen willen liever binnen één traditie blijven. Zo schrijft iemand: 'Het christendom heeft genoeg aan variatie in huis' en een ander: 'Ik ben stevig traditioneel katholiek opgevoed. Daarbij ben ik tijdens mijn leven wel genuanceerder gaan denken en is mijn godsbeeld

veranderd. Dat heeft niet geleid tot combinatie van elementen uit andere religies.' Sommigen zetten zich expliciet af tegen 'shoppen' bij verschillende religies. Zo schrijft iemand: 'Wat en hoe je gelooft groeit met je mee. Dat is iets anders dan "shoppen" bij verschillende geloofsrichtingen. Vele wegen leiden tot "god", maar kies voor een weg en sta daarvoor. Met behoud van openheid en interesse voor andersdenkenden.' Een ander geeft aan: 'Geloven is geen pretpakket, waarin je enkel de "leuke" dingen stopt, of de dingen waarbij je je het beste voelt. Geloven kan soms ook best pijn doen, daarvan weglopen en dan maar religieus gaan "shoppen" vind ik niet getuigen van ruggengraat.' In deze reacties zien we ook de vraag terugkomen naar 'wie bepaalt wat er gecombineerd mag worden'. Terwijl de combineerders geregeld verwijzen naar datgene wat voor hen zelf nuttig is of goed voelt, benadrukken enkele niet-combineerders dat dit niet aan mensen zelf is: 'Het is niet aan mensen om Gods wetten, richtlijnen en lessen aan te passen tot iets wat bij iemand past' en 'Jezus zegt: ik ben de weg, de waarheid en het leven. Dit sluit het zelf samenstellen van je geloof uit'.

Er zijn dus heel verschillende visies op de vraag naar de wenselijkheid van het combineren van elementen uit meer dan één religieuze traditie. Dit is een normatieve vraag, waar niet alleen in dit onder-

zoek over van mening wordt verschild, maar ook door onderzoekers (zie bijvoorbeeld Cornille, 2002). Het huidige onderzoek kan deze vraag niet beantwoorden. Wel laat zij iets zien van het scala aan antwoorden dat men hierop zou kunnen geven.

Wat levert combineren op?

Na de open vraag over waarom deelnemers combineren, hebben we gevraagd wat het combineren hen oplevert. De respondenten konden hierbij kiezen uit een aantal opties (zie tabel 2) en indien gewenst een ander antwoord geven.²³ Uit de reacties blijkt dat het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities deelnemers vooral nieuwe inzichten biedt (76 procent) en hen helpt in het (verder) ontwikkelen van hun spiritualiteit (75 procent). Daarnaast helpt het de meerderheid van de deelnemers de eigen relatie met God/het mysterie/de Ander te verdiepen (57 procent) en is het een voortdurende leerschool in het omgaan met mensen met een andere achtergrond (51 procent).

Bij 'anders' geven de deelnemers antwoorden die deels aansluiten bij de antwoordclusters op de vorige vraag. Ook andere aspecten komen aan bod. Verbondenheid speelt voor een aantal deelnemers een rol: 'Vrijheid, volledige zelfstandigheid en tevens verbondenheid, vertrouwen', schrijft iemand. Een ander benoemt het zoekende van de mens naar

'lets': 'Dat iedere mens met wat voor een overtuiging dan ook of geen overtuiging, toch een zoekend mens is. Die vaak diep in zijn/haar hart toch hoopt dat er een iets is die van ze houdt.' Een derde benadrukt de meer lichamelijke kant van het combineren: 'Het geeft mij lichamelijke inspanning en is daardoor erg ontspannend.' Een vierde wijst op de praktische kant, zonder dat verder toe te lichten. Gevoelens bij het combineren van verschillende religieuze tradities (thuiskomen, geborgenheid, zekerheid), kruisen de deelnemers naar verhouding weinig aan (9-28 procent), maar komen soms in een toelichting wel aan bod. Zo schrijft iemand: 'Het geeft me het gevoel dat ik mijn eigen waarheid en leidraad ooit ga vinden.' En een ander: 'Het combineren van elementen uit verschillende tradities is voor mij enerzijds ontwrichtend – met het opgeven van het geloof in een ware leer, die je alleen maar klakkeloos hoeft over te nemen om "aanspraak te kunnen maken" op Gods goedkeuring, verlies je een bepaalde zekerheid. Anderzijds biedt het combineren mij troost via de gedachte dat als er ergens een God is die ooit de balans gaat opmaken, ik misschien volledig de plank heb misgeslagen, maar dat ik Hem/Haar in ieder geval serieus heb genomen door goed over geloof na te denken.'

Visie op religie en mrb

We hebben niet alleen gevraagd in hoeverre en waarom deelnemers zelf combi-

Het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities...	Percentage
<i>biedt nieuwe inzichten</i>	76
<i>helpt mij mijn spiritualiteit (verder) te ontwikkelen</i>	75
<i>helpt mij mijn relatie met God/het mysterie/de Ander te verdiepen</i>	57
<i>is een voortdurende leerschool in het omgaan met mensen met een andere achtergrond</i>	51
<i>brengt mij bijzondere contacten met mensen</i>	44
<i>geeft mij richting en houvast in mijn leven</i>	41
<i>biedt mij morele kaders, normen en waarden</i>	31
<i>geeft mij het gevoel dat ik deel uitmaak van een gemeenschap</i>	28
<i>geeft een gevoel van thuiskomen</i>	27
<i>geeft een gevoel van geborgenheid</i>	22
<i>geeft een gevoel van zekerheid</i>	9
<i>anders</i>	7

Tabel 2: Overzicht van antwoorden op de vraag 'Wat levert het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities u op? Meerdere antwoorden mogelijk'.

neren, maar ook onderzocht hoe zij in het algemeen tegen religie en mrb aankijken. Hiertoe hebben we aan alle deelnemers drie stellingen voorgelegd. De eerste twee stellingen (zie tabel 3 en 4) gaan over de vraag in hoeverre religie verandert en een vast kader is; met de derde stelling (zie tabel 5) onderzochten we in hoeverre de respondenten het combineren van elementen uit meerdere religieuze tradities een normaal verschijnsel vinden.

Ja, zeker waar	53
Ik denk het wel	34
Ik denk het niet	9
Nee, zeker niet waar	3

Tabel 3: Reacties op de stelling: 'Voor mij is religie/levensbeschouwing iets wat voortdurend verandert tijdens je leven', in procenten.²⁴

Ja, zeker waar	20
Ik denk het wel	23
Ik denk het niet	29
Nee, zeker niet waar	27

Tabel 4: Reacties op de stelling: 'Voor mij is religie/levensbeschouwing een vast kader van overtuigingen, normen en waarden', in procenten.²⁵

Voor de meeste deelnemers (87 procent) is religie iets dat voortdurend verandert tijdens het leven.²⁶ Tegelijkertijd is men verdeeld over de vraag in hoeverre religie een vast kader van overtuigingen, normen en waarden is. Bijna de helft beaamt dit (42 procent); de andere helft spreekt dit tegen (55 procent). Deze twee stellingen hangen overigens negatief met elkaar samen. Dit betekent dat mensen die beaamen dat religie voortdurend verandert, het vaker oneens zijn met de stelling dat

religie een vast kader is van overtuigingen, normen en waarden (en andersom).

Ja, zeker waar	51
Ik denk het wel	35
Ik denk het niet	6
Nee, zeker niet waar	3

Tabel 5: Reacties op de stelling: 'Als mensen elementen uit verschillende religieuze tradities combineren vind ik dat normaal', in procenten.²⁷

Een grote meerderheid van de respondenten (86 procent) beschouwt het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities zeker of waarschijnlijk als een normaal verschijnsel (zie tabel 5). Een minderheid is het

hiermee oneens (9 procent) en een kleine groep weet het niet (5 procent).

Zoals te verwachten valt, vinden combineerders het combineren een normaler verschijnsel dan niet-combineerders (99 versus 77 procent 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'). Ook zien zij religie sterker als iets dat voortdurend verandert tijdens het leven (95 versus 76 procent 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'). De niet-combineerders zien religie sterker als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden (zie figuur 7: 60 versus 33 procent 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel').

Figuur 7: Overzicht van reacties op de stelling 'Voor mij is religie/levensbeschouwing een vast kader van overtuigingen, normen en waarden', uitgesplitst voor combineerders en niet-combineerders.

Religieus netwerk

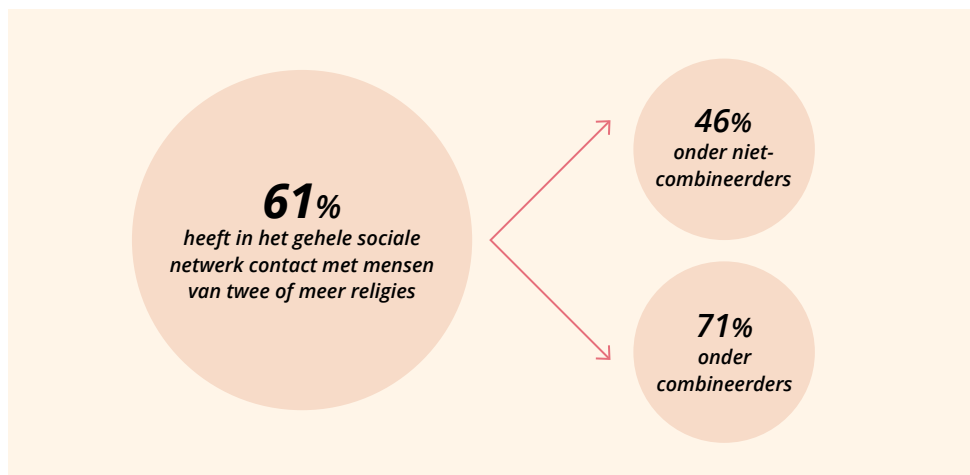
We hebben ook gevraagd naar het (religieuze) netwerk van de respondenten. Gaan zij vooral om met mensen met eenzelfde religieuze oriëntatie? Of hebben zij contact met mensen van diverse religieuze oriëntaties? En verschillen combineerders hierin van niet-combineerders?

Om deze vragen te beantwoorden, hebben we deelnemers gevraagd per relatie (partner, vriendenkring, familie, etcetera) aan te geven welke (al dan niet religieuze) bindingen hierin zijn vertegenwoordigd. Uit de antwoorden blijkt dat verreweg de meeste deelnemers contact hebben met mensen met een christelijke oriëntatie

(95 procent; zie tabel 6). De helft geeft aan een christelijke partner te hebben, een zeer grote groep (80 procent) heeft vriend(inn)en met een christelijke oriëntatie en ook hun familieleden (75 procent), collega's (48 procent), religieuze leiders (56 procent) en de groepen waarvan zij deel uitmaken (54 procent) hebben vaak een christelijke oriëntatie. Een deel van de respondenten gaat met name in zijn vriendenkring om met mensen met diverse religieuze achtergronden (34 procent). Vooral het boeddhisme (20 procent), maar ook de islam (14 procent) en andere religieuze oriëntaties komen voor, zoals sjamanisme, antroposofie en de rozenkruisers (17 procent).

	<i>nee</i>	<i>christelijk</i>	<i>islamitisch</i>	<i>joods</i>	<i>boeddhistisch</i>	<i>hindoeïstisch</i>	<i>anders</i>	<i>een of meer religies</i>	<i>twee of meer religies</i>
Partner	45	50	4	3	5	2	5	54	7
vriend(en) en/of vriendin(nen)	12	80	14	9	20	6	17	89	34
familieled/leden	24	75	2	2	2	0	6	77	8
collega('s)	42	48	13	6	6	4	8	53	19
religieuze leider/leraar/pastor	37	56	0	2	6	1	5	62	7
religieuze of levensbeschouwelijke groep/ netwerk	37	54	2	3	7	2	8	63	8
andere sociale groepen, zoals sport- of hobbyclub, straat of buurt	68	22	4	2	5	w1	11	33	7
internetcontacten	73	20	5	3	5	2	7	26	7
anders	68	6	2	1	2	1	6	13	3
totaal13	95	95	30	17	32	12	32	98	61

Tabel 6: Overzicht van de (religieuze) contacten van deelnemers, in antwoord op de vraag: 'Heeft u contact met mensen die binding hebben met (een) religieuze traditie(s)? En zo ja, welke? Meerdere antwoorden mogelijk', in procenten.

Figuur 8: Overzicht van het percentage deelnemers dat, binnen zijn/haar netwerk, contact heeft met mensen van tenminste twee verschillende religies.

Een meerderheid (61 procent) van de deelnemers heeft contact met mensen van verschillende religieuze tradities. Splitsen we dit vervolgens uit naar combineerders en niet-combineerders, dan blijkt dat combineerders veel vaker contacten hebben met mensen van verschillende religies: 71 versus 46 procent (zie figuur 8). Meer specifiek blijkt dat de combineerders vaker een partner hebben die ook combineert (9 versus 4 procent) en vaker contact hebben met mensen van diverse religieuze oriëntaties in hun vriendenkring (41 versus 23 procent), onder collega's (23 versus 14 procent), als religieuze leider(s) (9 versus 3 procent) en in religieuze groepen (11 versus 3 procent). Wat betreft religieuze diversiteit in de familiekring, (andere) sociale groepen en het internet is er geen verschil tussen combineerders en niet-combineerders.

De bevinding dat combineerders veel vaker dan niet-combineerders contact hebben met mensen van diverse religieuze achtergronden, roept de vraag op of dit ertoe leidt dat men eerder geneigd is elementen uit andere religies te integreren in het eigen leven. Zoals in *Het leven van Pi* van Yann Martel, waarbij de hoofdpersoon Pi door de ontmoeting met mensen uit verschillende religies zich hierin gaat verdiepen en hiermee verbonden raakt (beschreven in Kalsky, 2008). Of is het verband juist andersom: zijn zij die zelf elementen uit verschillende religies combineren eerder geneigd contact te zoeken met mensen van verschillende achtergronden dan zij die niet combineren? Dergelijke vragen over causaliteit kunnen aan de hand van onze vragenlijst niet worden beantwoord. Tegelijkertijd is het de vraag of het wel een kwestie van

of-of is. Zoals Verkuyten (2010, p. 174/175) uiteenzet, kan het bij dergelijke vragen zo zijn dat 'één richting van de relaties belangrijker is dan de andere, maar dat wil niet zeggen dat de andere richting niet voorkomt of er niet toe doet'. Bovendien ligt volgens hem een wederkerige relatie voor de hand. Voor dit onderzoek kan dit betekenen dat zij die veel contact hebben met mensen van verschillende religieuze oriëntaties²⁹, meer combineren en daarmee ook sneller dergelijke relaties zullen opzoeken.

Literatuur over dit fenomeen suggereert vooral dat contacten met een diverse groep mensen kunnen leiden tot combineren. In het algemeen geldt dat wanneer we iemand vaker ontmoeten, we deze persoon meer gaan waarderen (Baron, Byrne & Branscombe, 2006, p. 267/270).³⁰ Ook zouden, volgens deze 'contacthypothese', vermeende vooronderstellingen en vooroordelen over anderen afnemen naarmate we elkaar vaker ontmoeten (p. 244). Hoewel dit nog niet inhoudt dat contact er ook daadwerkelijk toe leidt dat mensen meer op elkaar gaan lijken (in de zin dat zij aspecten van elkaar overnemen)³¹, wijst deze literatuur wel in die richting.

Dit onderzoek maakt duidelijk dat het hebben van een religieus divers netwerk niet voor iedereen samenhangt met combineren: er is sprake van verschil tussen religies. Terwijl respondenten bijvoorbeeld onder collega's en in de

vriendenkring relatief veel in aanraking komen met mensen met een islamitische achtergrond, valt op dat zij de islam als 'combineerreligie' nauwelijks noemen (zie figuur 4 en 5). Blijkbaar gaat deze religie voor de meeste deelnemers niet samen met (hoofdzakelijk) het christendom, terwijl dat wel geldt voor religies zoals het boeddhisme, jodendom en hindoeïsme – hoewel deze laatste twee oriëntaties in het netwerk minder voorkomen.

Bronnen

Welke bronnen zijn voor deelnemers van belang? Hechten deelnemers die uit verschillende religies putten belang aan andere bronnen dan deelnemers die dat niet doen? Om deze vragen te beantwoorden, hebben we een aantal (al dan niet religieuze) bronnen aan de deelnemers voorgelegd.³²

Alle genoemde bronnen (zie tabel 7) zijn voor de respondenten ten minste enigszins van belang.³³ Wanneer we de bronnen op volgorde van belang plaatsen, zijn er wel verschillen. Zo worden bronnen als de natuur, verdiepende gesprekken, muziek, literatuur, film en andere creatieve expressies en persoonlijke rituelen of praktijken gemiddeld belangrijker bevonden dan bijvoorbeeld rolmodellen of inspirerende figuren, basisteksten van religie(s) en vieringen in groepen. Dat sluit aan bij de tweeledige verschuiving bij de centra die we in de inleiding

Tabel 7: Overzicht van het belang van bronnen voor respondenten, op een schaal van 1 tot 5 (1=heel belangrijk; 5=heel onbelangrijk).

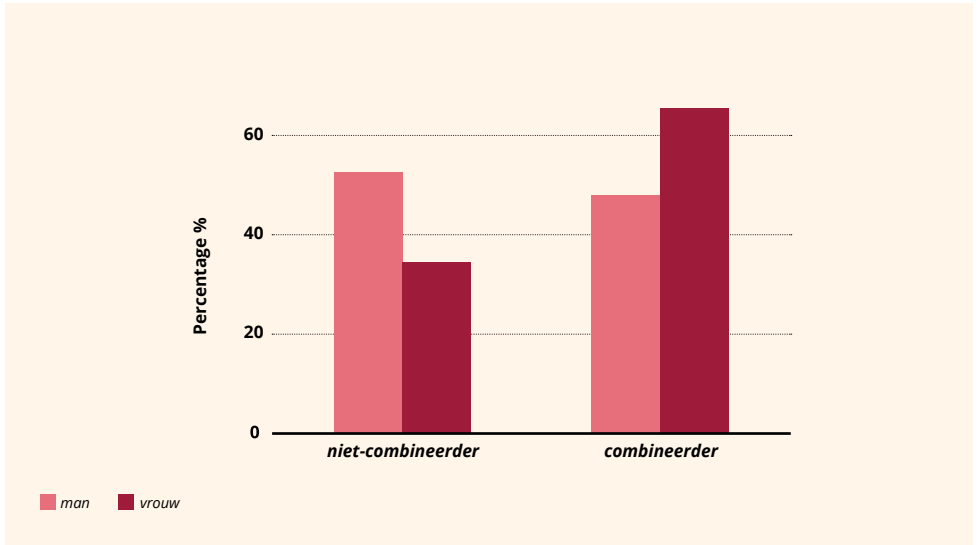
bron	belang totaal	belang combineerders	belang niet-combineerders
de natuur	1,62	1,52*	1,78*
verdiepende gesprekken	1,73	1,66*	1,84*
muziek, literatuur, film en andere creatieve expressies	1,94	1,89	2,00
persoonlijke rituelen of praktijken (zoals mediteren, bidden, yoga, vasten)	1,99	1,88*	2,17*
theologische, filosofische of spirituele teksten	2,02	1,95*	2,11*
rolmodellen/inspirerende figuren	2,23	2,19	2,29
basistekst(en) van een religie/religies (zoals de Bijbel, Koran, Bhagavad Gita)	2,26	2,34	2,14
vieringen in groepen	2,27	2,32	2,19

*Sprake van een significant verschil tussen combineerders en niet-combineerders (bij $p < 0,05$).

schetsten: enerzijds in de richting van algemeen-religieuze thema's in plaats van exclusief-christelijke thema's en anderzijds in de richting van individualisering, gekenmerkt door een focus op persoonlijke ontwikkeling (Ransijn, 2012, p. 34). De focus van de centra en de bronnen waar deelnemers belang aan hechten sluiten dus goed op elkaar aan. Tegelijkertijd maakt de bevinding dat basisteksten van religie(s) ten minste enigszins van belang worden geacht duidelijk dat de deelnemers de geloofstraditie(s) niet (volledig) achter zich laten.

Voor de combineerders zijn de natuur, het voeren van verdiepende gesprekken, persoonlijke rituelen of praktijken, zoals mediteren, bidden, yoga en vasten en

theologische, filosofische of spirituele teksten belangrijker dan voor de niet-combineerders. De overige bronnen zijn voor beide groepen even belangrijk. De bevinding dat combineerders persoonlijke rituelen of praktijken belangrijker vinden dan de niet-combineerders, sluit aan bij de ervaringsverhalen van geïnterviewden in *Flexibel geloven* (Kalsky & Pruim, 2014). Ook daar zien we hoe voor sommigen juist de rituelen van verschillende religies van groot belang zijn en zij deze in hun dagelijks leven inpassen (p. 180). De rituelen en praktijken geven hen onder meer 'een goed gevoel' (p. 76), een gevoel van 'thuiskomen' (p. 85) en bieden de mogelijkheid 'de ziel te reinigen' (p. 119) en elkaar te ontmoeten (p. 23).

Figuur 9: Overzicht van de combineerders en niet-combineerders, uitgesplitst naar geslacht.

Geslacht, leeftijd en opleidingsniveau

We hebben gezien dat combineerders soms van de niet-combineerders verschillen in hun antwoorden. Af en toe zijn er ook verschillen tussen deelnemers als we kijken naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

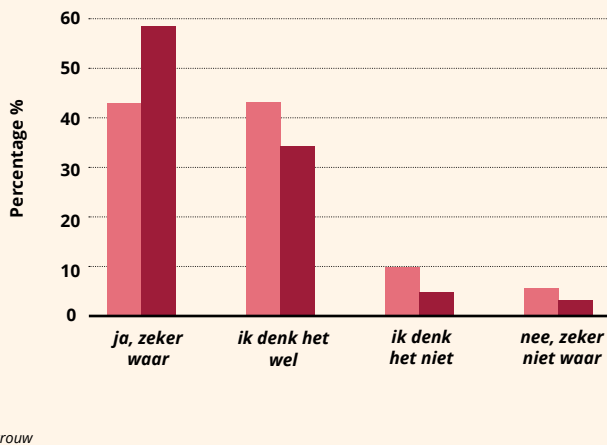
Zo blijken vrouwen veel vaker dan mannen bevestigend te antwoorden op de stelling ‘Ik combineer elementen uit verschillende religieuze tradities in mijn leven’ (manier 1: ‘ja, zeker waar’ en ‘ik denk het wel’ opgeteld 78 versus 64 procent). Ook zijn ze vaker combineerder op manier 2 (66 versus 48 procent; zie figuur 9). Op manier 3 – hoeveel ze op de dimensies ‘affiniteit’, ‘praktijk’ en ‘sociale participatie’ combineren – komt het combine-

ren eveneens meer onder vrouwen dan onder mannen voor (42 versus 28 procent).

Er doen dus niet alleen meer vrouwen mee aan deze enquête³⁴, ze combineren ook nog eens meer dan de mannelijke respondenten. Dit zijn opvallende bevindingen, aangezien in de algehele Nederlandse populatie vrouwen evenveel combineren als mannen (Berghuijs, 2017). Dit houdt in ieder geval in dat de enquête meer vrouwelijke dan mannelijke combineerders heeft getrokken en doet (ten minste) twee vragen rijzen:

1. Hoe kan het dat de vrouwen in dit onderzoek sterker combineren dan de mannen?
2. Waar vinden we de ‘combineermannen’?

'Als mensen elementen uit verschillende religieuze tradities combineren vind ik dat normaal.'

Figuur 10: Overzicht van reacties op de stelling 'Als mensen elementen uit verschillende religieuze tradities combineren, vind ik dat normaal', uitgesplitst naar geslacht.

Deze vragen kunnen we met dit onderzoek niet beantwoorden. Wel kunnen we, op basis van de verdere vragen die we gesteld hebben in de enquête, een beeld schetsen van de aspecten waarop de deelnemende mannen en vrouwen nog meer verschillen.

Allereerst blijkt dat mannen religie sterker dan vrouwen zien als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden (52 versus 40 procent 'ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'). Hierop aansluitend blijkt dat het combineren voor de mannelijke deelnemers meer dan voor de vrouwelijke 'morele kaders, normen en waarden' biedt (40 versus 28 procent).

Wanneer we ervan uitgaan dat combineren makkelijker gaat wanneer je religie ziet als een vloeibaar of open kader in plaats van als een vaststaand kader³⁵, sluit de bevinding dat vrouwelijke deelnemers meer combineren dan mannelijke hierop aan.

In lijn daarmee zien we dat vrouwen het combineren van elementen uit verschillende tradities als een normaler verschijnsel zien dan mannen (zie figuur 10). Mannen lijken wat terughoudender dit 'zeker' als een normaal verschijnsel te zien, en bovendien vindt een groter deel van hen het waarschijnlijk of niet normaal.

Ten derde zien we verschil in het netwerk: vrouwen hebben meer contact met mensen van verschillende religieuze oriëntaties dan mannen (64 versus 52 procent). Ook dit past bij de bevinding dat vrouwen meer combineren dan mannen – met name wanneer we ervan uitgaan dat omgang met mensen van verschillende religies de kans vergroot dat zij zelf ook iets met deze religie(s) gaan doen (zie onder ‘Religieus netwerk’). Alleen bij internetcontact komt religieus divers contact vaker voor onder mannen dan onder vrouwen (12 versus 5 procent). Mogelijk is dit te verklaren door het internetgebruik zelf: binnen Nederland blijkt internetgebruik onder ouderen meer onder mannen voor te komen dan onder vrouwen, en we hebben hier met een relatief hoge leeftijdsgroep te maken (CBS, 2016).

We zien ook verschil in de bronnen waar mannen en vrouwen belang aan hechten. Mannelijke respondenten vinden basisteksten van religies belangrijker dan vrouwelijke respondenten. Aan muziek, literatuur, film en andere creatieve expressies hechten vrouwen meer belang, net als aan persoonlijke rituelen of praktijken en de natuur.³⁶

Het hier geschetste beeld van de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke respondenten plaatst de bevinding dat vrouwen meer combineren dan mannen in een breder perspectief. De vragen hoe

we deze verschillen kunnen verklaren – we kunnen op basis van deze enquête immers niet spreken van causale verbanden – en ook waar de mannelijke combineerders zich bevinden, blijven hiermee onbeantwoord. Hier liggen uitdagingen voor vervolgonderzoek.

Soms hangen de reacties die respondenten geven niet (alleen) samen met iemands geslacht, maar (ook) met iemands leeftijd. Hoewel mensen van verschillende leeftijden niet verschillen in het al dan niet combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities (zowel op manier 1, 2 als 3 in dit onderzoek als in het representatieve onderzoek van Berghuijs onder de Nederlandse bevolking en in *God in Nederland 1966-2015*), blijken er wel verschillen te zijn tussen leeftijdsgroepen in wat het combineren oplevert, in hoeverre men religie/levensbeschouwing ziet als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden, het netwerk en de bronnen waar men belang aan hecht (zie tabel 8).

Mensen van 70 jaar of ouder geven vaker dan jongere mensen aan dat het combineren hen een gevoel van thuiskomen oplevert en een gevoel deel uit te maken van een gemeenschap. Mogelijk vinden oudere deelnemers dit belangrijker kanten van religie(s) dan jongere deelnemers. Hoe ouder de deelnemer, hoe vaker hij/zij religie/levensbeschouwing

Het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities...*	< 50	50-59	60-69	70+
geeft mij richting en houvast in mijn leven	47	28	47	43
geeft mij het gevoel dat ik deel uitmaak van een gemeenschap	19	21	28	50
geeft een gevoel van thuiskomen	25	24	24	43

Stelling*

voor mij is religie/levensbeschouwing iets wat voortdurend verandert tijdens je leven – 'Ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'	33	42	41	61
---	----	----	----	----

Netwerk*

contact met mensen van twee of meer religies onder collega's	24	24	20	5
contact met mensen van twee of meer religies in het gehele sociale netwerk	71	61	64	45

Belang van bronnen**

verdiepende gesprekken	1,67	1,64	1,73	1,95
basistekst(en) van een religie / religies (zoals de Bijbel, Koran, Bhagavad Gita)	2,53	2,30	2,21	2,00
vieringen in groepen	2,48	2,41	2,23	1,90

Tabel 8: Overzicht van de aspecten waarop leeftijdsgroepen van elkaar verschillen.

*In percentages. **In gemiddelden, op een schaal van 1 tot 5 (1=heel belangrijk; 5=heel onbelangrijk).

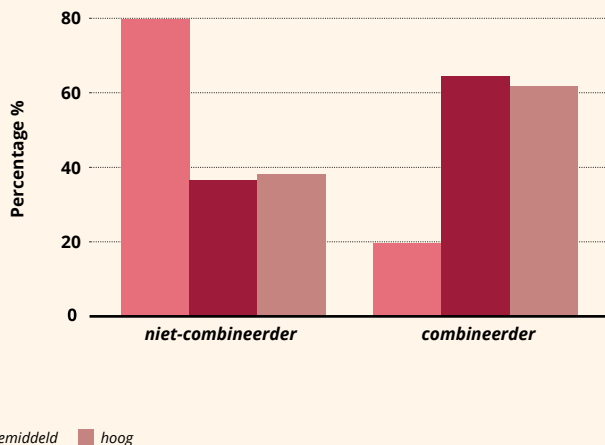
ziet als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden. Dat oudere deelnemers sterker dan jongere deelnemers een verzuild Nederland – waarin religies/levensbeschouwing sterk van elkaar waren gescheiden – hebben gekend, zou dit verschil wellicht kunnen verklaren.

Wat netwerk betreft hebben deelnemers boven de 70 jaar minder vaak dan alle anderen contact met mensen van verschillende religieuze achtergronden. Nadere analyse wijst uit dat dit vooral te maken heeft met het al dan niet hebben van werk: minder dan alle anderen hebben zij collega's met diverse religieuze oriëntaties.

Er blijkt ook verschil te zijn in leeftijd als we kijken naar de bronnen die mensen belangrijk vinden. Hoe ouder iemand is, hoe meer belang hij/zij hecht aan basisteksten van religie(s) en aan vieringen in groepen. Jongere deelnemers vinden verdiepende gesprekken belangrijker dan de oudere.

Behalve geslacht en leeftijd blijkt ook opleidingsniveau samen te hangen met al dan niet combineren, wat het combineren oplevert, hoe men religie ziet en de relaties die men heeft. Deelnemers met een laag opleidingsniveau combineren minder dan alle anderen (manier 2: 21 versus 64 en 63 procent voor de midden-

Onderwijsniveau

Figuur 11: Overzicht van de combineerders en niet-combineerders, uitgesplitst naar onderwijsniveau.

en hoogopgeleiden; zie figuur 11).³⁷ Dit sluit aan bij eerdere bevindingen (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 135; Berghuijs, 2017) dat meervoudige religieuze betrokkenheid vaker voorkomt onder hoger opgeleiden. Als mogelijke verklaring voeren de auteurs van *God in Nederland* (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 135) aan dat het voor deze groepen wellicht gemakkelijker is kennis te nemen van verschillende religies, en daarmee dus ook om hier elementen uit te combineren.

Kijken we naar wat het combineren de deelnemers oplevert, dan blijken laag-, midden- en hoogopgeleiden ook hierin van elkaar te verschillen. Laagopgeleiden

geven vaker dan alle anderen aan dat het combineren van elementen uit verschillende religies hen een gevoel van zekerheid oplevert (31 versus 10 en 6 procent). Hoogopgeleiden vinden de optie 'geeft mij richting en houvast in mijn leven' juist minder van belang dan anderen (34 versus 54 en 56 procent). Verder geven hoogopgeleiden vaker dan alle anderen aan dat het combineren hen helpt om de eigen spiritualiteit (verder) te ontwikkelen (80 versus 65 en 63 procent).

Ook maakt opleidingsniveau uit voor de mate waarin iemand religie/ levensbeschouwing ziet als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden: hoe

lager het opleidingsniveau, hoe vaker deelnemers het met deze stelling eens zijn ('ja, zeker waar' of 'ik denk het wel'; 38 procent onder hoogopgeleiden; 48 procent onder middelbaar opgeleiden; 88 procent onder laagopgeleiden). Opvallend is dat we dit niet terugzien in de mate waarin ze religie zien als iets dat voortdurend verandert tijdens het leven: dit is alleen afhankelijk van het wel of niet zelf combineren. Ook voor de mate waarin men het combineren normaal vindt, is er geen verschil in opleidingsniveau.

Verder speelt opleiding een rol bij het netwerk dat iemand heeft: hoe hoger hij/zij is opgeleid, hoe vaker hij/zij contact heeft met een religieus diverse groep (65 procent onder hoogopgeleiden; 56 procent onder middelbaar opgeleiden; 33 procent onder laagopgeleiden). Meer specifiek zien we deze opleidingsverschillen terug in de vriendenkring (zie figuur 12) en in religieuze groepen (vriendenkring: 38 procent onder hoogopgeleiden; 28 procent onder middelbaar opgeleiden; 8 procent onder laagopgeleiden; religieuze groep: 10 procent onder hoogopgeleiden; 3 procent onder middelbaar opgeleiden; 4 procent onder laagopgeleiden). Dit sluit aan bij de eerdere bevinding dat laagopgeleiden minder combineren dan alle anderen. Niet alleen is het voor deze groep vermoedelijk minder gemakkelijk om kennis te nemen van verschillende

religies, ook doen zij minder contact op met mensen van verschillende religies. Deze beide aspecten kunnen gezamenlijk helpen begrijpen waarom deze groep minder dan de andere groepen combineert.

Er zijn geen verschillen in de bronnen die laag-, midden- en hoogopgeleiden belangrijk vinden.

Huissen versus Zwolle

Deelnemers aan activiteiten van het klooster in Huissen en Zwolle geven soms ook verschillende antwoorden.²³ De verschillen met mensen die vanuit AdemInn, DominicaansNL of op andere wijze hebben deelgenomen laten we hier, vanwege de kleine aantallen respondenten, buiten beschouwing.

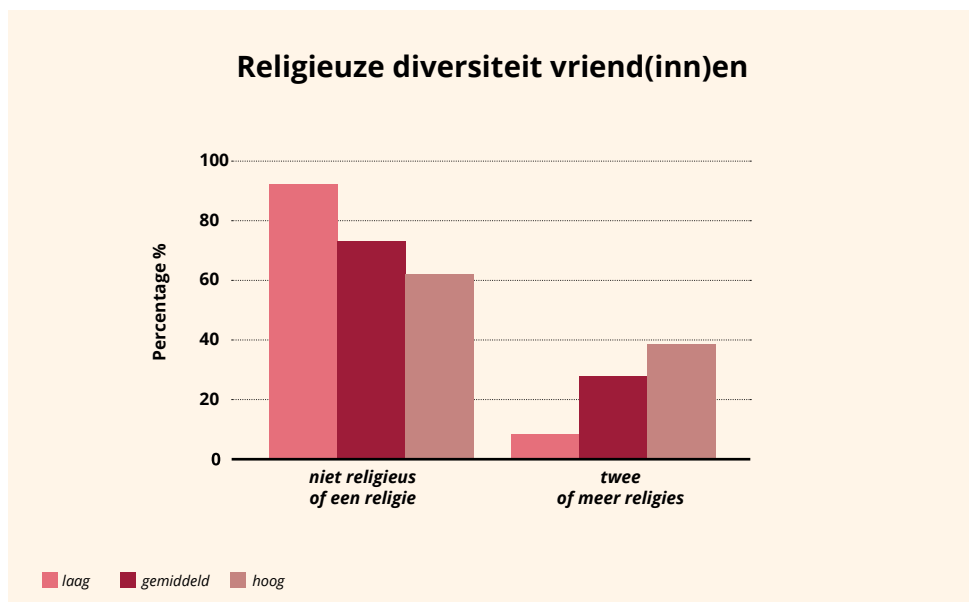
Bezoekers van de kloosters in Huissen en Zwolle verschillen niet in de mate waarin zij elementen uit verschillende religieuze tradities combineren op manier 1 en 2. Kijken we echter op manier 3 – in hoeverre mensen religies combineren op de dimensies 'affiniteit', 'praktijk' en 'sociale participatie' – dan blijken bezoekers in Huissen en Zwolle wel degelijk van elkaar te verschillen. Respondenten uit Huissen combineren meer dan uit Zwolle (42 versus 29 procent). Ook wat betreft de opbrengst van het combineren verschillen deelnemers op beide locaties van elkaar. Deelnemers in Huissen geven vaker dan deelnemers in Zwolle aan dat het combineren hen helpt om de eigen

spiritualiteit (verder) te ontwikkelen (78 versus 65 procent). Hun netwerk verschilt niet. Daarnaast blijkt dat deelnemers uit Zwolle vieringen in groepen belangrijker vinden dan deelnemers uit Huissen.³⁹

Mogelijk hebben deze verschillen te maken met de achtergrond van deelnemers van beide centra. In Zwolle hebben niet alleen deelnemers aan activiteiten van het klooster, maar ook parochianen deelgenomen. Zij hebben vermoedelijk een sterkere verbondenheid met de rooms-katholieke traditie en vieringen/kerkdiensten dan de bezoekers van de kloosteractiviteiten. Om die reden zouden zij ook iets minder geneigd kunnen zijn elementen uit verschillende religieuze tradities te combineren.

Samenvatting

Combineren komt meer onder vrouwen dan mannen voor en vaker onder midden- en hoogopgeleiden dan onder laagopgeleiden. Combineerders zien, in vergelijking met niet-combineerders, religie sterker als iets dat verandert gedurende het leven. Ook het religieuze netwerk van combineerders verschilt van dat van niet-combineerders: combineerders hebben aanzienlijk meer inter-religieuze contacten dan niet-combineerders. Zij halen verder veel meer dan de niet-combineerders inspiratie uit de natuur, verdiepende gesprekken, persoonlijke rituelen of praktijken en theologische, filosofische en spirituele teksten.

Figuur 12: Overzicht van de religieuze binding van vriend(inn)en van deelnemers, uitgesplitst naar geen of één religie en twee of meer religies en naar onderwijsniveau.

Deel 2: Bezoekers van de dominicaanse centra⁴⁰

Aan de bezoekers van de dominicaanse centra hebben we ook een aantal vragen voorgelegd over de deelname aan activiteiten in de centra. Zo hebben we geprobeerd de interesse in en motivatie voor deelname aan activiteiten in kaart te brengen. Daarnaast hebben we gevraagd naar ontbrekende aspecten in het aanbod van de centra en onderzocht in hoeverre de activiteiten bij de centra aansluiten op de religie/levensbeschouwing van de bezoekers.

Interesse

Allereerst vroegen we de bezoekers (362 personen) in wat voor soort activiteiten zij geïnteresseerd zijn (zie tabel 9). Deze activiteiten zijn gebaseerd op het programma-aanbod dat De Groot, Pieper en Putman (2013, p. 62/63) schetsen van de christelijke spirituele centra in hun onderzoek, aangepast aan de hand van het programma-aanbod van de dominicaanse centra zelf. Voor deelname aan vieringen, retraites, kloosterdagen of

Activiteit	Interesse
deelname aan vieringen, retraite, kloosterdagen of -weekend	72
bijeenkomsten gericht op rust en bezinning, zoals meditatie, contemplatie, stilte	59
lezingen, boekenclub, studiebijeenkomsten	45
exposities, muziek- en theatervoorstellingen, lunchconcerten	37
dans-, zang-, schilder- of kookworkshops	33
bijeenkomsten gericht op ontmoeting, zoals samen delen, wandelen of fietsen, deelname aan een ontmoetingsgroep	32
yoga	24
mindfulness	23
individuele begeleiding	11
cafébezoek	7
anders	10

Tabel 9: Overzicht van activiteiten waar bezoekers interesse in hebben, in procenten (meerdere antwoorden mogelijk).

-weekends is de meeste interesse (72 procent). Ook bijeenkomsten gericht op rust en bezinning (59 procent) en lezingen, boekenclubs of studiebijeenkomsten (45 procent) zijn in trek. Interesse voor individuele begeleiding (11 procent) en cafébezoek (7 procent) is relatief laag. Voegen we cafébezoek en andere publieke activiteiten (exposities, lunchconcerten, etc.) echter samen⁴¹, dan blijkt er ook relatief veel interesse voor deze categorie activiteiten te zijn (44 procent).

Vergelijken we de groep combineerders met de groep niet-combineerders⁴², dan blijkt dat deze eerste meer interesse heeft in bijeenkomsten gericht op rust en bezinning, zoals meditatie, contemplatie, stilte (65 versus 50 procent) en mindfulness (28 versus 15 procent). Aangezien een deel van deze activiteiten zijn oorsprong vindt in het boeddhisme en deze bijeenkomsten plaatsvinden in een christelijk spiritueel centrum, is het niet verwonderlijk dat deelnemers hieraan tevens diegenen zijn die meer combineren.

Motivatie

We hebben ook geïnventariseerd wat bezoekers motiveert om deel te nemen aan activiteiten bij de dominicaanse centra. Per reden waaruit zij konden kiezen vroegen we om aan te geven hoe belangrijk zij die vinden; overige redenen konden zij zelf aanvullen (zie tabel 10).⁴³ Gemiddeld genomen blijken zij vooral gericht te zijn op zelfverdieping en

-ontplooiing, waarbij bezinning op het eigen leven en het beter in balans brengen van lichaam en geest de sterkste motivaties zijn. Voor combineerders is dit een sterkere drijfveer dan voor niet-combineerders. Niet-combineerders hechten meer belang aan het uitdiepen van de christelijke traditie dan de combineerders, terwijl deze laatste groep meer gericht is op verschillende religieuze tradities en het combineren hiervan. Activiteiten die gericht zijn op anderen, zoals iets betekenen voor een ander, vinden beide groepen even belangrijk. Bij het opstellen van de motivaties hebben we gebruikgemaakt van een aantal clusters, namelijk gerichtheid op:

- a) zelfverdieping en -ontplooiing;
- b) geloofsverdieping;
- c) de ander;
- d) het combineren/mrb.

Deze indeling is gebaseerd op eerder onderzoek door De Groot, Pieper en Putman (2013), die op basis van hun data de eerste drie genoemde clusters konden samenstellen. Wij hebben daar het cluster 'gericht op combineren/mrb' aan toegevoegd.

We hebben onderzocht of deze clusters in de reacties van de respondenten ook te onderscheiden zijn – en of het nieuw toegevoegde cluster over mrb zinvol te onderscheiden is van de rest. Uit de analyse⁴⁴ blijkt dat er drie, in plaats van vier, clusters zijn die volgens de bezoekers met elkaar samenhangen (zie tabel 11):

1. gerichtheid op zelfverdieping en -ontplooiing;
2. gericht op geloofsverdieping en de ander (deze twee vormen dus samen één cluster);
3. gericht op combineren/mrb.

De bijbehorende items zijn dezelfde als bij de indeling vooraf, met één uitzondering: de motivatie 'om mij te bezinnen

op mijn leven' hangt samen met zowel het eerste als het tweede cluster. Dit lijkt niet heel verwonderlijk, aangezien 'bezinnen op het leven' zowel een gerichtheid op het zelf kan betekenen als een gerichtheid op iets 'hogers' (geloof) en/of omgang met de ander.

Gemiddeld vinden bezoekers zelfverdieping en -ontplooiing (cluster 1) het

Motivatie	Totaal	Combineerders	Niet-combineerders (n=130)
om mij te bezinnen op mijn leven	1,77	1,71*	1,89*
om lichaam en geest beter in balans te krijgen	1,98	1,86*	2,18*
om mijn relatie met God/het mysterie/de Ander te verdiepen	2,16	2,10	2,25
om te ontspannen	2,19	2,12	2,30
om gelijkgezinden te ontmoeten	2,26	2,25	2,28
om mijn talenten te ontdekken en / of te ontwikkelen	2,29	2,22	2,41
omdat hier ruimte is voor de mogelijkheid dat je door meer dan één traditie geïnspireerd bent	2,38	2,16*	2,77*
om iets voor een ander te betekenen	2,48	2,47	2,50
om meer van verschillende religieuze / levensbeschouwelijke tradities te leren begrijpen	2,49	2,41*	2,64*
omdat ik mijn vragen met anderen wil delen	2,52	2,55	2,47
om meer van de christelijke traditie te leren begrijpen	2,69	2,85*	2,41*
om elementen uit verschillende religies te kunnen combineren in mijn leven	2,71	2,44*	3,21*
om mij met de dominicaanse spiritualiteit te verbinden	2,89	2,94	2,78
om praktijken vanuit verschillende religieuze / levensbeschouwelijke tradities te beoefenen	2,90	2,73*	3,19*

Tabel 10: Overzicht van de motivatie om deel te nemen aan activiteiten, op een schaal van 1 tot 5 (1=heel belangrijk; 5=heel onbelangrijk).

*Sprake van een significant verschil tussen combineerders en niet-combineerders (bij $p < 0,05$).

belangrijkst. Dit komt overeen met het onderzoek van De Groot, Pieper en Putman (2013, p. 100/101). Combineerders vinden zelfverdieping en -ontplooiing (cluster 1) en combineren/mrb (cluster 3) belangrijker dan niet-combineerders. Diegenen die niet combineren vinden geloofsverdieping en de ander (cluster 2) van groter belang.⁴⁵

Dat combineerders sterker gemotiveerd zijn voor activiteiten in cluster 3 dan niet-combineerders, is niet verwonderlijk. Wel valt op dat zij meer belang hechten dan niet-combineerders aan zelfverdieping en -ontplooiing, terwijl de niet-combineerders juist meer gericht zijn op geloofsverdieping en de ander. Hier gaan we in het discussiehoofdstuk verder op in. Overigens sluit deze bevinding aan bij de grote interesse van combineerders in activiteiten die gericht zijn op rust en bezinning, zoals meditatie, contemplatie, stilte en mindfulness. Deze activiteiten lenen zich goed voor zelfverdieping en -ontplooiing.

Ontbrekend aanbod

'Zijn er aspecten die u mist of onvoldoende aanwezig vindt in het aanbod van uw centrum?', vroegen we de bezoekers. Een grote meerderheid (85 procent) antwoordde 'nee'. Aan de bezoekers die aangaven wél aspecten te missen in het aanbod (15 procent; 53 personen), is gevraagd wat zij onvoldoende aanwezig vinden. Een deel van deze respondenten

(9 procent van de totale bezoekersgroep) gaf hier zelf een antwoord op, uiteenlopend van 'esoterisch geloven' tot 'actief en sociaal bewust in het leven staan'. Uit een reeks aangeboden antwoordopties⁴⁶ kozen de respondenten het vaakst activiteiten gericht op 'de samenleving' en 'zingeving/spiritualiteit (niet in relatie tot een specifieke religie)' (beide 4 procent van de totale bezoekersgroep). Slechts een kleine groep deelnemers (2 procent) mist activiteiten gericht op het combineren van meerdere religies. Dit suggereert dat in het aanbod van de dominicaanse centra volgens bijna alle deelnemers aan de enquête (98 procent), voldoende aandacht wordt besteed aan mrb.

Aansluiting aanbod op eigen religie/ levensbeschouwing

Tot slot vroegen we bezoekers in hoeverre de activiteiten bij het centrum dat zij bezoeken aansluiten op hun religie/ levensbeschouwing. Voor de meeste bezoekers (66 procent) sluit het aanbod goed aan; ongeveer eenderde (32 procent) vindt het gedeeltelijk aansluiten. Een kleine groep (3 procent) heeft de indruk dat het aanbod slecht aansluit. Hierin verschillen combineerders en niet-combineerders niet. Voor beide groepen sluit het activiteitenaanbod bij de centra dus in dezelfde mate aan.

Geslacht, leeftijd en opleidingsniveau

Wat betreft de activiteiten waar bezoekers interesse voor hebben en gemoti-

Cluster	Motivatie gericht op...	Motivatie
1/2	zelfverdieping en -ontplooiing / geloofsverdieping en de ander	om mij te bezinnen op mijn leven
1	zelfverdieping en -ontplooiing	om lichaam en geest beter in balans te krijgen
1	zelfverdieping en -ontplooiing	om mijn talenten te ontdekken en/of te ontwikkelen
1	zelfverdieping en -ontplooiing	om te ontspannen
2	geloofsverdieping en de ander	om mijn relatie met God/het mysterie/de Ander te verdiepen
2	geloofsverdieping en de ander	om meer van de christelijke traditie te leren begrijpen
2	geloofsverdieping en de ander	om mij met de dominicaanse spiritualiteit te verbinden
2	geloofsverdieping en de ander	om gelijkgezinden te ontmoeten
2	geloofsverdieping en de ander	omdat ik mijn vragen met anderen wil delen
2	geloofsverdieping en de ander	om iets voor een ander te betekenen
3	combineren/mrb	om elementen uit verschillende religies te kunnen combineren in mijn leven
3	combineren/mrb	om praktijken vanuit verschillende religieuze / levensbeschouwelijke tradities te beoefenen
3	combineren/mrb	omdat hier ruimte is voor de mogelijkheid dat je door meer dan één traditie geïnspireerd bent
3	combineren/mrb	om meer van verschillende religieuze/ levensbeschouwelijke tradities te leren begrijpen

Tabel 11: Overzicht van de motivatie om deel te nemen aan activiteiten, in clusters ingedeeld.

veerd voor zijn, hebben we een aantal verschillen gevonden op basis van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

Vrouwen hebben, in vergelijking met mannen, meer interesse in creatieve en bezinningsgerichte activiteiten. Zij kruisen vaker dans-, zang-, schilder- of kookworkshops (37 versus 24 procent), yoga (28 versus 13 procent), mindfulness (26 versus 14 procent) en rust en bezinning (63 versus 50 procent) aan dan mannen. Mannen hebben een sterkere interesse voor de meer 'cognitieve'

activiteiten. Zij kruisen vaker lezingen, boekenclubs en studiebijeenkomsten aan (55 versus 42 procent). Ook wat betreft de motivatie om deel te nemen aan activiteiten, zien we verschil tussen mannen en vrouwen: mannen zijn sterker gemotiveerd omdat ze gericht zijn op geloofsverdieping en de ander; vrouwen vanwege zelfverdieping en -ontplooiing.⁴⁷ Gerichtheid op het combineren/mrb (cluster 3) verschilt niet significant tussen mannen en vrouwen. Eerder zagen we dat vrouwen in dit onderzoek juist meer dan mannen elementen uit verschillende

religies combineren. Blijkbaar vertaalt dit zich niet in de motivatie voor deelname.

Leeftijd blijkt regelmatig een rol te spelen in de activiteiten die deelnemers interessant vinden (zie tabel 12). Voor sommige activiteiten geldt dat hoe jonger de deelnemer is, hoe meer interesse h/zij hierin heeft. Zo zien we bij cafébezoek en yoga dat vooral deelnemers onder de 50 jaar hier interesse in hebben; ook mindfulness is duidelijk meer in trek onder jongere dan onder oudere deelnemers. Vieringen en activiteiten gericht op rust en bezinning zijn onder de groep deelnemers van 60-69 jaar minder in trek dan onder alle anderen. En voor exposities, muziek- en theatervoorstellingen en lunchconcerten is in de groep van 50-59 jaar minder interesse dan bij de rest. Tot slot is het beeld divers wat betreft individuele begeleiding: de jongsten, gevolgd door de oudsten, hebben hier de meeste interesse in.

Leeftijd speelt ook een rol bij de motivatie die deelnemers hebben voor deelname aan activiteiten van de centra. Deelnemers van 70 jaar en ouder hechten meer belang aan deelname vanwege geloofsverdieping en de ander dan jongere deelnemers. Naarmate deelnemers jonger zijn, zijn zij meer gericht op zelfverdieping en -ontplooiing. Verder verschilt ook de belangstelling voor combineren en mrb tussen leeftijdsgroepen: deelnemers van 60-69 jaar hechten hier het meeste

belang aan, terwijl deelnemers onder de 50 hier het minste belang aan hechten.

Ook iemands opleidingsniveau is van belang bij de interesse voor activiteiten. Middelbaar opgeleiden vinden exposities, muziek- en theatervoorstellingen en lunchconcerten het meest interessant, gevolgd door de hoogopgeleiden (34 procent; 48 procent onder middelbaar opgeleiden; 24 procent onder laagopgeleiden). Ook lezingen, boekenclubs en studiebijeenkomsten zijn onder hoog- en middelbaar opgeleiden aanzienlijk meer in trek dan bij laagopgeleiden (49 procent bij hoogopgeleiden; 41 procent bij middelbaar opgeleiden; 18 procent bij laagopgeleiden). Individuele begeleiding wordt daarentegen juist door laagopgeleiden gewaardeerd (9 procent bij hoogopgeleiden; 10 procent bij middelbaar opgeleiden; 29 procent bij laagopgeleiden). Iemands opleidingsniveau maakt niet significant uit voor welk cluster activiteiten hij of zij het meest belangrijk vindt.

Huissen versus Zwolle

Bezoekers van de kloosters Huissen en Zwolle verschillen in wat hen interesseert en motiveert.³³ Deelnemers in Zwolle hebben een sterkere interesse in exposities, muziek- en theatervoorstellingen, lunchconcerten (54 versus 30 procent), lezingen, boekenclubs en studiebijeenkomsten (70 versus 34 procent), activiteiten gericht op ontmoeting (41 versus 26 procent) en cafébezoek (12 versus

Activiteiten waar bezoekers interesse in hebben*	< 50	50-59	60-69	70+
Deelname aan vieringen, retraite, kloosterdagen of -weekend	85	75	63	74
Bijeenkomsten gericht op rust en bezinning, zoals meditatie, contemplatie, stilte	67	69	47	60
Exposities, muziek- en theatervoorstellingen, lunchconcerten	39	28	40	46
Yoga	49	19	20	17
Mindfulness	41	24	19	11
Individuele begeleiding	20	8	6	14
Cafébezoek	21	6	3	0
Motivatie gericht op...**				
Zelfverdieping en -ontplooiing	-,27	-,17	,13	,30
Geloofsverdieping en de ander	,07	,08	,10	-,41
Combineren/mrb	,16	,11	-,18	-,05

*In percentages. **In gemiddelden. Een lagere score geeft een sterkere motivatie op het desbetreffende cluster aan.

Tabel 12: Overzicht van de aspecten waarop leeftijdsgroepen van elkaar verschillen.

4 procent). Deelnemers in Huissen hebben een sterkere interesse in rust en bezinning (66 versus 45 procent) en in dans-, zang-, schilder- of kookworkshops (39 versus 25 procent). Verder noemen deelnemers in Huissen vaker andere activiteiten (12 versus 4 procent), zoals reizen met een groep of vakantie 'met de kleine beurs' en een diversiteit aan cursussen.

Deze verschillen zullen enerzijds te maken hebben met de interesse van bezoekers zelf en anderzijds samenhangen met datgene waar in het aanbod van de kloosters de focus op ligt. Het beeld ontstaat dat het klooster in Zwolle (maar vermoedelijk ook de parochie, aangezien van daaruit ook respondenten hebben deelgenomen) nadrukkelijker mensen trekt met interesse voor activiteiten

gericht op ontmoeting en de meer 'cognitieve' activiteiten, zoals lezingen, en dat zij meer een 'publieksfunctie' bekleedt (met bijvoorbeeld concerten en exposities), terwijl het klooster in Huissen sterker bezoekers trekt die op zoek zijn naar rust, bezinning en (expressieve) workshops.

Kijken we naar motivatie, dan zien we dat deelnemers vanuit Zwolle eerder deelnemen vanwege een focus op geloofsverdieping en de ander én het combineren/mrb, terwijl deelnemers vanuit Huissen meer belang hechten aan de gerichtheid op zelfverdieping en -ontplooiing.⁴⁹ Dat deelnemers vanuit Zwolle meer belang hechten aan combineren/mrb is opvallend, aangezien er in Huissen juist meer deelnemers zijn die combineren in termen van 'affiniteit', 'praktijk' en 'sociale

participatie' (manier 3). Blijkbaar vertaalt zich dit niet direct in de motivatie voor deelname.

Samenvatting

Combineerders zijn in hun motivatie voor deelname aan activiteiten sterker gericht op zelfverdieping en -ontplooiing en (logischerwijs) op combineren en mrb dan zij die niet combineren. De interesse die zij hebben voor activiteiten gericht op rust

en bezinning, zoals meditatie, contemplatie, stilte en mindfulness, sluiten hierbij aan. Niet-combineerders zijn meer gemotiveerd voor deelname aan activiteiten vanwege geloofsverdieping en de ander. De mate waarin het activiteitenaanbod bij de centra aansluit op de religiositeit van beide groepen verschilt niet van elkaar. Dit suggereert dat de dominicaanse centra voor beide groepen evenveel te bieden hebben.

Deel 3: Begeleiders bij de dominicaanse centra

Begeleiders van activiteiten bij de dominicaanse centra zien groepen bezoekers en hebben daarmee goed zicht op wie zij – volgens hen – zijn en waar zij behoefte aan hebben. Daarom hebben we hen gevraagd aan te geven wat hun beeld van deze bezoekers is en hoe zij aankijken tegen mrb. In hoeverre hebben bezoekers affiniteit met één of meerdere religies? En hoe verhouden zij zich tot de dominicaanse spiritualiteit? Past het combineren van elementen van verschillende religies bij de dominicaanse identiteit? Zouden activiteiten gericht op mrb leiden tot meer bezoekers? En hoe scoren de begeleiders zelf op mrb?

In totaal vulden 29 begeleiders de enquête in, waarvan de meesten vanuit Zwolle (18) en Huissen (9).

Beeld van bezoekers

De meeste begeleiders (73 procent) schatten in dat een meerderheid of vrijwel iedereen affiniteit heeft met religie(s). Een klein deel vermoedt dat er bezoekers zijn (de helft volgens 17 procent; misschien zelfs een meerderheid volgens 10 procent), die weinig met religie(s) heeft (zie tabel 13). De meeste begeleiders denken dat een groot deel – ten minste de helft, zo niet een meerderheid of zelfs vrijwel iedereen – van de bezoekers hoofdzake-

Bezoekers van dominicaanse centra...	Vrijwel iedereen	Een meerderheid	De helft	Een minderheid	Vrijwel niemand
hebben hoofdzakelijk affiniteit met de christelijke traditie	28	38	31	3	0
combineren elementen uit meer dan één religie	0	38	21	31	10
hebben weinig affiniteit met religie(s)	0	10	17	45	28
hebben belangstelling voor de dominicaanse spiritualiteit	7	35	24	35	0

Tabel 13: Reacties op stellingen over het beeld dat men heeft van bezoekers, in procenten.

lijk affiniteit heeft met de christelijke traditie. Over de vraag of deze bezoekers ook elementen uit andere religies in hun leven inpassen zijn ze verdeeld. Terwijl ongeveer eenderde denkt dat de meerderheid dit doet, schat ook ongeveer eenderde in dat dit voor een minderheid geldt. Of, volgens enkele begeleiders, voor zelfs vrijwel niemand.

Belangstelling voor de dominicaanse spiritualiteit heeft, volgens de begeleiders, in ieder geval een deel van de bezoekers. Over hoeveel mensen hier precies belangstelling voor hebben zijn ze het niet eens: sommigen (35 procent) denken dat dit een minderheid is, terwijl anderen (35 procent) denken dat dit een meerderheid betreft of misschien zelfs nagenoeg iedereen (7 procent).

Aanbieden van activiteiten gericht op mrb

Zeer mee eens	17
Mee eens	38
Niet eens / niet oneens	31
Mee oneens	14
Zeer mee oneens	0

Tabel 14: Reacties op de stelling: 'Het aanbieden van activiteiten gericht op mensen die elementen uit meer dan één religie combineren zal leiden tot meer bezoekers', in procenten.

Een meerderheid (55 procent) van de begeleiders verwacht dat het aanbieden van activiteiten gericht op het combine-

ren van elementen uit meer dan één religie zal leiden tot meer bezoekers (zie tabel 14). Een klein deel (14 procent) is het hier mee oneens en eenderde (31 procent) van de begeleiders heeft geen keuze gemaakt. Eén van de begeleiders, uit de eerste groep, geeft een toelichting op deze keuze: 'Het klooster als gebouw heeft een enorme trekkracht op veel mensen. De stilte die het gebouw in zich draagt wordt als bijzonder ervaren. Rust en stilte waar veel mensen naar op zoek zijn, maar doordat ze niet verbonden zijn met een kerk of iets anders, zoeken ze op verschillende plekken. Een groter aanbod voor deze doelgroep zal het aantal bezoekers van het klooster verhogen.'

Volgens de meeste begeleiders (58 procent) past het aanbieden van deze activiteiten bij de dominicaanse identiteit. Slechts een enkeling (7 procent) vindt dit hier niet bij passen. Evenals bij de voorgaande stelling is er ook hier een redelijk grote groep (35 procent) die geen keuze heeft gemaakt (zie tabel 15).

Zeer mee eens	0
Mee eens	7
Niet eens / niet oneens	35
Mee oneens	41
Zeer mee oneens	17

Tabel 15: Reacties op de stelling: 'Het aanbieden van activiteiten gericht op mensen die elementen uit meer dan één religie combineren, past niet bij de dominicaanse identiteit', in procenten.

Tot slot is gevraagd wie activiteiten gericht op mensen die elementen combineren uit meerdere religies zelf zou willen begeleiden. Ongeveer een derde (35 procent) zou dit graag willen, ongeveer eenderde (34 procent) zou dit niet willen en bijna eenderde (31 procent) heeft geen keuze gemaakt (zie tabel 16). Gerekend naar het totale aantal begeleiders dat de enquête invulde, betekent dit dat tenminste tien mensen bereid zouden zijn dergelijke activiteiten te begeleiden.

Zeer mee eens	7
Mee eens	28
Niet eens / niet oneens	31
Mee oneens	17
Zeer mee oneens	17

Tabel 16: Reacties op de stelling: ‘Activiteiten gericht op mensen die elementen uit meer dan één religie combineren zou ik graag zelf willen begeleiden’, in procenten.

De reacties op deze vragen maken duidelijk dat de begeleiders wisselend denken over mrb en activiteiten voor deze doelgroep. Er lijken daarbij geen grote verschillen te zijn tussen de locaties (m.n. Huissen en Zwolle). Wel lijken de reacties,

vooral bij de laatste drie vragen, ietwat te verschillen tussen begeleiders die zelf combineren en zij die dit niet doen.⁵⁰ Van de begeleiders is ongeveer de helft een combineerder (manier 2: resp. 15 wel en 14 niet). Verder combineert iets meer dan de helft van de begeleiders volgens manier 1 (17 versus 12) – net als in de gehele steekproef ligt dit aantal dus wat hoger dan volgens manier 2 – en volgens manier 3 minder dan de helft (11 versus 18). Net als in de gehele steekproef komt de verdeling volgens deze manier dus wat lager uit dan volgens manier 2. Combineerders geven iets vaker dan niet-combineerders aan te verwachten dat activiteiten gericht op mensen die elementen uit meer dan één religie combineren, zal leiden tot meer bezoekers en dat dit past bij de dominicaanse spiritualiteit. Begeleiders die niet combineren geven bij deze stellingen vaker aan het hiermee noch oneens, noch eens te zijn. Verder zijn er, zoals te verwachten valt, meer combineerders dan niet-combineerders die activiteiten gericht op mensen die elementen uit meer dan één religie combineren zouden willen begeleiden.

Discussie

Dit onderzoek onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse centra laat zien dat een meerderheid van de respondenten kan worden omschreven als religieus combineerder. 'Meervoudige religieuze betrokkenheid' (mrb) is daarbij breed opgevat: het gaat niet zo zeer om een lidmaatschap van meerdere religieuze stromingen, maar om het combineren van elementen uit die verschillende stromingen.

Vernieuwend aan dit onderzoek is dat we niet alleen in kaart hebben gebracht in hoeverre en wat deelnemers combineren, maar ook hebben onderzocht waaróm zij combineren, uit welke bronnen zij putten, hoe hun (religieuze) netwerk eruitziet en welke activiteiten hen interesseren en motiveren. Opvallend daarbij is dat deelnemers die elementen uit verschillende religies combineren vaker dan niet-combineerders contact hebben met mensen van verschillende religies. Hoe ziet dit verband er precies uit? In hoeverre beïnvloeden het hebben van contact met mensen van verschillende religieuze achtergronden en het zelf

combineren elkaar? Hier ligt een uitdaging voor vervolgonderzoek (zie ook bijv. Verkuyten, 2010, p. 177; Grefe, 2011, p. 200).

Wat verder opvalt is dat combineerders sterker gemotiveerd zijn voor deelname aan activiteiten in de centra vanwege hun interesse in mrb en zelfverdieping en -ontplooiing, terwijl niet-combineerders een sterkere motivatie hebben vanwege geloofsverdieping en de ander. Betekent dit dat combineerders – met hun sterkere focus op zelfontwikkeling – egoïstischer zijn dan niet-combineerders? Onderzoek van Berghuijs, Pieper en Bakker (2013) laat zien dat dit niet het geval hoeft te zijn. Andere factoren, zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, zijn veel sterkere voorspellers voor sociale betrokkenheid dan iemands religieuze of spirituele overtuigingen.

De verschillen tussen mannen en vrouwen in dit onderzoek hebben we nader in kaart gebracht. Twee vragen die daarbij niet beantwoord konden worden, zijn 1) hoe het kan dat vrouwelijke responden-

ten meer combineren dan mannelijke respondenten (of breder, hoe het kan dat vrouwen in de centra meer combineren dan mannen bij de centra) en 2) hoe religiositeit en, meer specifiek, het combineren er voor mannen uitziet en of er plaatsen zijn waar zij dit – bijvoorbeeld meer dan vrouwen – doen. Vervolgonderzoek zou zich op deze man-vrouwverschillen in religiositeit en mrb bij mannen kunnen richten.

Deelnemers in de kloosters in Huissen en Zwolle gaven niet altijd dezelfde antwoorden op de enquêtevragen. Wat combineren betreft is er sprake van een diffuus beeld: de bevinding dat combineren volgens de dimensies van ‘affiniteit’, ‘praktijk’ en ‘sociale participatie’ meer voorkomt onder deelnemers in Huissen doet vermoeden dat mrb hier meer voorkomt; de bevinding dat deelnemers vanuit Zwolle sterker gemotiveerd zijn voor deelname omdat zij gericht zijn op meerdere religies, spreekt dit beeld tegen. Tegelijkertijd komt het op het totaal bezien veel vaker voor dat de deelnemers vanuit beide kloosters níet van elkaar verschillen. Kortom, hoewel zij in sommige aspecten – en niet altijd eenduidig – van elkaar verschillen, is de belangrijkste conclusie misschien wel dat de deelnemers in Zwolle en Huissen overwegend met elkaar overeenkomen.

Welke aanbevelingen kunnen we doen voor de dominicaanse centra wat betreft

het aanbieden van activiteiten gericht op mrb? Het merendeel van de begeleiders verwacht dat het aanbieden van activiteiten gericht op het combineren van meerdere religies zal leiden tot meer bezoekers en vindt dit tevens passen bij de dominicaanse identiteit. Ook lijkt er animo te zijn deze activiteiten zelf te begeleiden: ongeveer eenderde van de begeleiders ziet dit zitten. Tegelijkertijd missen de meeste deelnemers (85 procent) geen activiteiten in het aanbod. Bijna iedereen (98 procent) vindt het aanbod geheel of gedeeltelijk aansluiten bij de eigen religiositeit/levensbeschouwing. Hoewel het goed mogelijk is dat het (extra) aanbieden van activiteiten gericht op mrb de bezoekersaantallen zal doen toenemen, het gros van de bestaande deelnemers is nu al tevreden met het aanbod.⁵¹

Aan dit onderzoek hebben mensen deelgenomen die betrokken zijn bij diverse dominicaanse centra. Kunnen we de resultaten daarmee generaliseren naar een bredere groep mensen? Zoals we gezien hebben, namen er vooral veel hoogopgeleide vrouwen met een gemiddelde leeftijd van 58 jaar deel aan dit onderzoek. Als we dit vergelijken met de algehele Nederlandse populatie, is onze steekproef dus allesbehalve representatief. Wel kunnen we aannemelijk maken dat de deelnemers representatief zijn voor de totale groep deelnemers bij dominicaanse centra, en wellicht zelfs

bij andere christelijke spirituele centra. De belangrijkste indicator daarvoor is een vergelijking met de groep deelnemers aan het onderzoek *Zelf zorgen voor je ziel* onder bezoekers van 41 christelijke spirituele centra in Nederland (De Groot, Pieper & Putman, 2013). Demografisch komen onze deelnemers hiermee sterk overeen. Daarnaast hebben we de vragenlijst op verschillende manieren onder de aandacht gebracht – via e-mail, een nieuwsbrief, sociale media, aankondiging tijdens viering. We vermoeden dat we daarmee een brede groep hebben bereikt.

Tot slot kunnen we ons afvragen in hoeverre betrokkenen bij de dominicaanse centra, zoals bestuurders, programmamakers, begeleiders van activiteiten en ook deelnemers zelf, het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities wenselijk vinden. Dit is een normatieve vraag, waarover zowel onderzoekers (zie bijvoorbeeld Cornille, 2002) als respondenten heel wisselend denken. Het onderzoek maakt in ieder geval duidelijk dat, welke visie men hier ook op heeft, het combineren van elementen van verschillende religies onder deelnemers van dominicaanse centra veelvuldig voorkomt.

Conclusie

Een recent onderzoek aan VU toont aan dat *multiple religious belonging*, in het Nederlands 'meervoudige religieuze betrokkenheid' of kortweg *mr*, veelvuldig voorkomt onder de Nederlandse bevolking (23 procent combineert elementen uit verschillende religieuze tradities; 3 procent ziet zichzelf als aanhanger van twee of meer religies, Berghuijs, 2017). Over wat dit verschijnsel precies betekent, waarom mensen elementen uit verschillende religies combineren en hoe dit zich bijvoorbeeld verhoudt tot het (religieuze) netwerk dat zij hebben, was nog weinig bekend. Om hier meer zicht op te krijgen, hebben we een vragenlijst uitgezet onder een groep mensen waarvan we vermoedden dat ze (relatief) veel combineren, namelijk onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse centra in Nederland.

De enquête werd volledig ingevuld door 472 deelnemers. Zij zijn veelal hoogopgeleid, vrouw en hebben een gemiddelde leeftijd van 58 jaar. Een grote meerderheid van hen (75 procent; 61 procent wanneer combinaties binnen één religi-

euze traditie – bijvoorbeeld christendom – buiten beschouwing worden gelaten) combineert elementen uit verschillende religies. Uit de resultaten blijkt dat het wel of niet combineren samenhangt met onder meer iemands netwerk, de bronnen die hij of zij belangrijk vindt en de activiteiten waarvoor hij of zij interesse en motivatie heeft: 'combineerders' hebben gemiddeld een netwerk dat meer (religieus) divers is dan dat van 'niet-combineerders', zij putten sterker uit bronnen als de natuur, verdiepende gesprekken, persoonlijke rituelen en praktijken en theologische, filosofische of spirituele teksten en hebben interesse in en motivatie voor andersoortige activiteiten dan deelnemers die niet combineren.

Door het beeld dat dit onderzoek schetst van de verschillen tussen combineerders en niet-combineerders, zijn de resultaten niet alleen relevant voor medewerkers van de dominicaanse centra en het activiteitsaanbod aldaar, maar voor allen die geïnteresseerd zijn in de (complexe) rol die religie kan spelen in het leven van mensen.

Noten

1 Ook in de bredere wetenschappelijke literatuur is er nog nauwelijks empirisch onderzoek naar mrb. Goosen voerde in 2007 een kwalitatief onderzoek uit met 33 interviews. Berghuijs (2017) is de eerste die mrb onder een grotere groep deelnemers heeft onderzocht. Ander onderzoek naar mrb richt zich tot nu toe vooral op theologische vragen, zoals 'Is er een theologie van de religies die de mogelijkheid van mrb rechtvaardigt?' (Zie bijv. Phan, 2003, p. 499 en Drew, 2011, p. 13/14 in haar onderzoek naar dual believers.)

2 Voor een uitwerking van dit onderzoek binnen de bredere, wetenschappelijke literatuur verwijzen we naar het Engelstalige artikel van Liefbroer, Van der Braak en Kalsky (nog te verschijnen).

3 Bij het klooster in Huissen is de enquête onder de aandacht gebracht door vermelding in een nieuwsbrief per e-mail, die aan ongeveer 5000 adressen is verstuurd. Bij het klooster in Zwolle is de enquête zowel via het Thomashuis (365 adressen) als via de kerk (600 adressen) via e-mail onder de aandacht gebracht. Ook is de enquête tijdens een viering in de kerk aangekondigd. Naar schatting was het responspercentage ongeveer 10 procent.

4 De oproep luidde: 'Bezoekt u weleens ons klooster? Vul de enquête in! Het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS) doet onderzoek naar welke rol religie speelt in het leven van mensen. Ook wil zij nagaan wat

de behoefte is aan activiteiten bij klooster Huissen. Graag willen we u daarom vragen om een enquête in te vullen over de rol van religie in uw leven en de activiteiten bij ons klooster. Het invullen van de vragenlijst duurt ongeveer 10 minuten en is bedoeld voor zowel bezoekers als begeleiders van activiteiten. Als een extra aanmoediging zullen onder de deelnemers drie exemplaren van *Flexibel geloven* worden verloot, dus wees er snel bij!

5 Bijna iedereen (98 procent) vulde de enquête online in. Een enkeling (2 procent, 9 personen) vulde de enquête op papier in.

6 Hiervoor kunnen vele redenen zijn. Deelnemers kunnen de vragenlijst te lang hebben gevonden, er kan iets tussendoor zijn gekomen, ze kunnen geen zin meer hebben gehad, etcetera. Deze deelnemers zijn bij verschillende vragen in de enquête gestopt. Dat doet vermoeden dat er niet één specifieke vraag leidde tot stoppen met deelname.

7 Eén respondent heeft zijn leeftijd niet ingevuld, maar een streepje gezet. Een andere respondent is alsnog buiten beschouwing gelaten in de analyse, omdat deze de vragenlijst niet serieus lijkt te hebben ingevuld (steeds hetzelfde antwoord, ongeacht de vraagstelling).

8 De verdeling tussen mannen en vrouwen in de totale Nederlandse bevolking op 1 januari 2015 (CBS).

- 9** Laag onderwijs omvat het niveau van basisonderwijs, vmbo, de eerste drie leerjaren havo/vwo en mbo 1. Middelbaar onderwijs omvat het niveau van mbo 2, 3, 4 en de bovenbouw van havo en vwo. Hoog onderwijs omvat het niveau van hbo en wo.
- 10** Hierbij hebben we gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en locatie van deelname.
- 11** Waar sprake is van verschil tussen bepaalde groepen of categorieën, gaat het om statistisch significante verschillen (bij $p < 0,05$).
- 12** Uit de mogelijkheden christendom, jodendom, islam, boeddhisme of hindoeïsme. Als mensen zelf als 'andere religie' het humanisme invulden, is dit niet als een religieuze stroming meegemeld.
- 13** Een mogelijke hypothese is dat vooral ouderen - die vanuit de verzuiling van de Nederlandse samenleving mogelijk een sterker onderscheid tussen het protestantisme en het katholicisme hebben meegemaakt dan deelnemers van jongere leeftijd - het combineren tussen stromingen binnen het christendom zien als het combineren van elementen uit verschillende religieuze tradities. Dit onderzoek blijkt deze hypothese echter niet te ondersteunen: de groep deelnemers die aangeeft elementen te combineren (manier 1) en vervolgens één religie aankruist (manier 2), verschilt niet in leeftijd van de groep die meerdere religies aankruist.
- 14** Mensen die bijvoorbeeld elementen uit het rooms-katholicisme en het protestantisme combineren, worden bij deze laatste groep dus niet meegenomen. De keuze hiervoor sluit aan bij ander onderzoek naar mrb, waar het combineren van elementen uit verschillende denominaties binnen één religie eveneens buiten beschouwing werd gelaten (Berghuijs, 2017).
- 15** Deze combinatie komt voor onder 68 procent van degenen die twee religies combineren en onder 89 procent van diegenen die drie religies combineren (zie figuren 4 en 5).
- 16** Deze combinatie komt voor onder 21 procent van degenen die twee religies combineren en onder 49 procent van deelnemers die drie religies combineren (zie figuur 4 en 5).
- 17** Op de dimensies 2 (affiniteit) en 3 (praktijk) kruisen deelnemers in het onderzoek van Berghuijs (2017) het vaakst meer dan een religieuze traditie aan.
- 18** In de enquête omschreven als 'Sterke affiniteit'.
- 19** In de enquête omschreven als 'Beoefenen van een praktijk of ritueel'.
- 20** Optelsom van de opties: 'Deelname aan bijeenkomsten/vieringen, meer dan incidenteel', 'Deelname aan netwerk of discussiegroep, meer dan incidenteel', 'Lidmaatschap', 'Financiële bijdrage', 'Vrijwilligersfunctie' en 'Beroepsfunctie'.
- 21** Dit is een klein deel in vergelijking met de bevinding dat 61 procent van de deelnemers twee of meer religies combineert in zijn/haar leven.
- 22** Een klein aantal mensen dat in eerste instantie aangaf te combineren (1 procent, 8 personen) is tijdens de vervolgvragen hierover teruggegaan naar de 'combineer-vraag' heeft daar zijn/haar antwoord aangepast. Dit 'nieuwe spoor', dat wil zeggen de antwoorden die zij vervolgens hebben gegeven als 'niet-combineerder', is in de analyse meegenomen.
- 23** De vragen werden op willekeurige volgorde aangeboden aan de respondenten die de vragenlijst online invulden (98 procent).

- 24** 1 procent geeft 'weet niet' aan.
- 25** 2 procent geeft 'weet niet' aan.
- 26** In vergelijking met het onderzoek van Berghuijs (2017), waarin deze stelling aan een representatieve groep van de bevolking is voorgelegd, is dit een zeer hoge score. In haar onderzoek beaamde 37 procent deze stelling.
- 27** 5 procent geeft 'weet niet' aan.
- 28** Percentage deelnemers dat, in zijn verschillende contacten, mensen met geen, de desbetreffende religie, één of meer religies of twee of meer religies ontmoet.
- 29** Verkuyten (2010, p. 174/175) richt zich hierbij overigens vooral op etnische en culturele diversiteit. Aangezien cultuur, religie en etniciteit vaak met elkaar verbonden zijn, veronderstel ik hier dat dit gegeneraliseerd kan worden naar religieuze diversiteit.
- 30** Dit wordt ook wel het *mere exposure effect* genoemd. Dit houdt in dat de herhaaldelijke blootstelling aan een stimulus ertoe leidt dat de stimulus positiever gewaardeerd wordt. Een uitzondering hierop vormt de situatie waarin we in eerste instantie een extreem negatieve waardering van iets of iemand hebben (Zajonc, 1968; Swap, 1977; zoals beschreven in Baron, Byrne & Branscombe, 2006, p. 269/270).
- 31** Verkuyten (2010, p. 177) wijst er bijvoorbeeld op dat nog nauwelijks is onderzocht in hoeverre contact tussen mensen van verschillende (ethnische) groeperingen leidt tot 'het je eigen maken van nieuwe vaardigheden of het ontstaan van culturele mengvormen'. Ook Grefe (2010, p. 200), in haar uiteenzetting van sociaal-psychologische processen bij interreligieuze ontmoetingen, wijst op het belang van nader onderzoek om de dynamiek van interreligieuze ontmoetingen te begrijpen.
- 32** Deze bronnen zijn samengesteld door de onderzoeker in overleg met collega-onderzoekers en door een aantal 'proefdeelnemers' vooraf getest.
- 33** De schaal is als volgt: 1=heel belangrijk; 2=belangrijk; 3=niet belangrijk/niet onbelangrijk; 4=onbelangrijk; 5=heel onbelangrijk. Met een gemiddelde van tenminste 2,27 (zie tabel 7) betekent dit dat alle bronnen op zijn minst enigszins van belang worden geacht.
- 34** Een bevinding die in lijn is met eerder onderzoek naar bezoekers van dergelijke centra. Zo bleek bij De Groot, Pieper en Putman (2013) dat de christelijke spirituele centra in Nederland meer vrouwen dan mannen trekken - een bevinding die we terugzien binnen het bredere domein van 'subjectieve' of holistische spiritualiteit (zie bijv. Heelas & Woodhead, 2005). Om de grotere betrokkenheid van vrouwen bij dergelijke centra (en breder binnen het spirituele domein) te verklaren, worden in de literatuur diverse sociologische, psychologische en biologische verklaringen gegeven (zie De Groot, Pieper & Putman, 2013, p. 77-81 voor een bespreking hiervan; zie ook Sointu & Woodhead, 2008; Woodhead, 2007).
- 35** Zo zagen we eerder dat combineerders religie minder sterk dan niet-combineerders zien als een vast kader van overtuigingen, normen en waarden.
- 36** Voor basisteksten van religies is het gemiddelde voor mannen 1,98 ten opzichte van 2,36 voor vrouwen (op een schaal van 1-5); voor muziek, literatuur, film en andere creatieve expressies is het gemiddelde voor mannen 2,16 ten opzichte van 1,85 voor vrouwen; voor persoonlijke rituelen of praktijken is het gemiddelde voor mannen 2,17 ten opzichte van 1,93 voor vrouwen; en voor de natuur is het gemiddelde voor mannen 1,90 ten opzichte van 1,52 voor vrouwen.

37 Kijken we voor de mate van combineren overigens naar 'manier 1' - dat wil zeggen in hoe-verre men de stelling 'Ik combineer elementen uit verschillende religieuze tradities in mijn leven' bevestigt - of 'manier 3' - dat wil zeggen hoeveel men op de dimensies 'affiniteit', 'praktijk' en 'sociale participatie' combineert - dan zien we het verschil in opleidingsniveau niet terug.

38 Waarbij we hebben gecontroleerd voor de variabelen geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

39 Het gemiddelde voor deelnemers uit Zwolle is 2,11 (op een schaal van 1-5) en voor deelnemers uit Huissen 2,40.

40 Om ervoor te zorgen dat deel 2 alleen aan bezoekers en deel 3 alleen aan begeleiders werd voorgelegd, hebben we aan respondenten gevraagd of zij bezoeker of begeleider zijn. Een deel van de respondenten (107 personen) heeft op beide vragen nee geantwoord. Aangezien zij grotendeels via de kloosters in Huissen en Zwolle zijn uitgenodigd (en daar dus bij betrokken zijn) en in de uitnodiging werd vermeld dat de enquête bedoeld was voor bezoekers en begeleiders van de centra, zijn zij wel meegenomen bij de beschrijving in deel 1. Hier worden zij echter buiten beschouwing gelaten, omdat zij deze vragen niet hebben beantwoord.

41 Cafébezoek is hoofdzakelijk bij AdemInn mogelijk en bij de andere locaties niet of nauwelijks. Om die reden is er veel voor te zeggen deze samen te voegen met de andere genoemde publieke activiteiten zoals exposities, voorstellingen en lunchconcerten.

42 Hierbij hebben we – net als bij deel 1 – gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en deelname.

43 De vragen werden op willekeurige volgorde aangeboden aan de respondenten die de vragenlijst online invulden.

44 Het gaat hier om een factoranalyse, waarmee we onderzocht hebben in hoeverre de afzonderlijke antwoordopties met elkaar samenhangen.

45 Voor cluster 1 zijn de gemiddelden: combineerders -0,14 en niet-combineerders 0,23 (een lager gemiddelde geeft een groter belang aan); Voor cluster 2 zijn de gemiddelden: combineerders -0,23 en niet-combineerders 0,13; Voor cluster 3 zijn de gemiddelden: combineerders -0,25 en niet-combineerders 0,44.

46 Te weten: de samenleving, zingeving/spiritualiteit (niet in relatie tot een specifieke religie), zelfontplooiing en zelfverdieping, rituelen, gemeenschapsvorming, het christendom, het combineren van meerdere religies, dominicaanse spiritualiteit, niet-christelijke religies en 'anders, namelijk...!.

47 Voor cluster 2 is het gemiddelde voor mannen -0,35 ten opzichte van 0,12 voor vrouwen (een lager gemiddelde geeft een groter belang aan); voor cluster 1 is het gemiddelde voor mannen 0,43 ten opzichte van -0,15 voor vrouwen.

48 Wanneer ook AdemInn, DominicaansNL en 'deelname via een andere weg' worden vergeleken, zijn er overigens ook verschillen in interesse, bijvoorbeeld bij cafébezoek (hierop scoren deelnemers van AdemInn veel hoger dan de rest). Het geeft een vertekend beeld om dit mee te nemen in de analyse, omdat het aanbod niet goed te vergelijken is en deze groepen qua omvang te veel van elkaar verschillen. Een vergelijking tussen de kloosters in Huissen en Zwolle is wel zinvol, omdat hier het aanbod meer op elkaar lijkt en de bezoekersgroep vanuit beide centra relatief groot is (in Zwolle 141 deelnemers; in Huissen 287 deelnemers).

49 Voor cluster 2 zijn de gemiddelden: Zwolle -0,19 en Huissen 0,12 (een lager gemiddelde geeft een groter belang aan); Voor cluster 3 zijn de

gemiddelden: Zwolle -0,17 en Huissen 0,07; Voor cluster 1 zijn de gemiddelden: Zwolle 0,32 en Huissen -0,16.

50 Dit is voorzichtig geformuleerd, aangezien we niet hebben getoetst of dit verschil statistisch significant is. De steekproef van begeleiders is daarvoor te klein (29 personen).

51 Voor programmaleiders bij de dominicaanse centra is, op aanvraag bij de onderzoeker, een lijst beschikbaar met daarin de opmerkingen van de deelnemers die wél activiteiten missen bij de centra.

Gebruikte literatuur

Baron, R.A., Byrne, D., & Branscombe, N.R. (2006). *Social Psychology. Eleventh edition*. Boston, MA: Pearson Education, Inc.

Berghuijs, J.T. (2017). Multiple religious belonging in the Netherlands: An empirical approach to hybrid religiosity. *Open Theology, 3*, 19-37.

Berghuijs, J.T., Pieper, J.Z.T. & Bakker, C. (2013). New spirituality and social engagement. *Journal for the Scientific Study of Religion, 52*, 775-792.

Bernts, A.P.J. & Berghuijs, J.T. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.

Braak, A.F.M., van der (2014). *De spiritualiteit van Meister Eckhart. Een dominicaanse mysticus in een multireligieuze samenleving*. Almere: Parthenon.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014). Bevolking; hoogstbehaald onderwijsniveau en onderwijsrichting. Verkregen op 5 augustus 2016, van <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=82816ned&D1=0&D2=0&D3=0&D4=0&D5=0-1,7,11,I&D6=0&D7=39,44,49,54,59&HD=160805-1219&HDR=G3,G2,G1,G6&STB=G5,T,G4&CHARTTYPE=1>.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2015). Bevolking; kerncijfers. Verkregen op 25 augustus 2016, van <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=14-18,22-24&D2=I&HDR=G1&STB=T&VW=T>.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2015). Bevolking; kerncijfers. Verkregen op 25 augustus 2016, van <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37296NED&D1=0-2&D2=I&HDR=G1&STB=T&VW=T>.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2016). Acht procent van de Nederlanders nooit op internet. Verkregen op 6 oktober 2016, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/22/acht-procent-van-de-nederlanders-nooit-op-internet>.

Cornille, C. (2002). *Many Mansions? Multiple Religious Belonging and Christian Identity*. Maryknoll, NY: Orbis Books.

De Groot, C.N., Pieper, J.Z.T. & Putman, W.B.M. (2013). *Zelf zorgen voor je ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra*. Almere: Parthenon.

Dominicanenklooster Huissen (2016). *Programma's*. Verkregen op 9 december 2016, van <https://www.kloosterhuissen.nl/programmas/>.

Dominicanenklooster Zwolle (2016). *Programma*. Verkregen op 9 december 2016, van <http://www.kloosterzwolle.nl/programma/>.

Drew, R. (2011). *Buddhist and Christian? An exploration of dual belonging*. Abingdon, OX: Routledge.

Grefe, D. (2011). *Encounters for Change. Interreligious Cooperation in the Care for Individuals and Communities*. Eugene, OR: Wipf and Stock Publishers.

Heelas, P., & Woodhead, L. (2005). *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Malden, MA: Blackwell Pub.

Kalsky, M. (2007). Embracing diversity. Reflections on the transformation of Christian identity. *Studies in Interreligious Dialogue*, 17(2), 221-231.

Kalsky, M. (2008). Het flexibele geloof van Pi. Meervoudige religieuze identiteit als toekomstvisioen. In: C.D. van Troostwijk, E. Van den Berg & L. Oosterveen. *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit* (p. 64-73). Meppel: Boom.

Kalsky, M. & Pruijm, F. (2014). *Flexibel geloven. Zingeving voorbij de grenzen van religies*. Vught: Skandalon.

Liefbroer, A.I., Van der Braak, A.F.M. & Kalsky, M.. Multiple Religious Belonging among Visitors of Dominican Spiritual Centers in the Netherlands. *Nog te verschijnen, tijdschrift nog niet bekend*.

Phan, P.C. (2003). Multiple Religious Belonging: Opportunities and Challenges for Theology and Church. *Theological Studies*, 64, 495-519.

Ransijn, H.A. (2012). *Op zoek naar grazige weiden: Een semiotisch onderzoek naar de motivatie van deelnemers aan activiteiten van bezinningscentra*. Bergambacht: 2VM.

Sointu, E. & Woodhead, L. (2008). Spirituality, Gender, and Expressive Selfhood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47(2), 259-276.

Van Troostwijk, C.D., Van den Berg, E. & Oosterveen, L. (2008). *Buigzame gelovigen: Essays over religieuze flexibiliteit*. Meppel: Uitgeverij Boom.

Verkuyten, M. (2010). *Identiteit en diversiteit. De tegenstellingen voorbij*. Amsterdam: Pallas Publications – Amsterdam University Press.

Woodhead, L. (2007). Why so many women in holistic spirituality? A puzzle revisited. In: K. Flanagan & P.C. Jupp, *A Sociology of Spirituality* (p. 115-126). Hampshire: Ashgate Publishing.

Over de auteur

Anke I. Liefbroer (1990) studeerde psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en religiewetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. In 2016 verrichtte zij aan het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving onderzoek naar meervoudig religieuze betrokkenheid onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse centra. Deze brochure is het eindresultaat van haar onderzoek. Momenteel werkt zij aan een promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam over interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging.

Nieuwe Herengracht 18
1018 DP Amsterdam
020-623.5721
© 2017 DSTS

Eindredactie: Frieda Pruim

dsts.nl